

**Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус
таълим вазирлиги**

Тошкент Давлат шарқшунослик институти

Қ. СОДИҚОВ

**Илк ва ўрта асрлар туркий
матнлари номларининг
ИЗОҲЛИ ЛУҒАТИ**

Тошкент - 2001

Мазкур луғатда илк ва ўрта асрларда яратилган туркий матнлар асл номларининг изоҳи келтирилади.

Луғат манбашунослар, аспирант ва талабаларга мўлжалланган.

Қ. СОДИҚОВ. *Илк ва ўрта асрлар туркий матнлари номларининг изоҳли луғати*

Масъул муҳаррир: Ўз ФА академиги **А. Рустамов**
Такризчилар: филология фанлари доктори
А. Эркинов
филология фанлари номзоди
М. Эшмуҳамедова
Тех.муҳаррирлар: **А. Мамадалиев,**
С. Юсупова

Тошкент Давлат Шарқшунослик институтининг ўқув-услубий кенгаши нашрга тавсия этган (12.04.2001 йил баённо-маси, №4).

Босишга рухсат этилди.

Бичими 60x84 ¹/₁₆ Шартли б.т. 6,5. 100 нусхада босилди. Буюртма . 3.
Тошкент Давлат шарқшунослик институтининг кичик босмаҳонаси
Тошкент, Шаҳрисабз кўчаси, 25

© Тошкент Давлат Шарқшунослик институти, 2001 йил

КИРИШ

Туркий матн тузиш анъанаси туркий ёзувлар тарихи, адабий тил ва ёзма услубининг шаклланиши ҳамда такомил билан боғлиқ ҳолда кечди. Унинг энг кўҳна намуналари Биринчи ва Иккинчи турк (кўк турк) хоқонлиқлари даврига мансуб. Туркий тилларнинг кейинги босқичида матн тузиш анъанаси янада такомиллашди. Муҳими шундаки, тил тарихида мазкур матнларнинг ўз номлари бўлган. Ушбу атамлар манбашунослик билан бир қаторда туркий атамашунослик тарихида ҳам муҳим ўрин тутди. Матнларда уларни номлаш учун қўлланган атамаларнинг айримлари ҳозир биз тарихий матнлар учун қўллаётган номлардан фарқ қилади. Шу боис ҳам матнларнинг ўз даврида қўлланган асл номларини ўрганишнинг аҳамияти каттадир.

Мазкур луғатни тузишдан мақсад илк ва ўрта асрларда туркий тилда битилган адабий, илмий, тарихий, ҳуқуқий ва бошқа турдаги матнларнинг асл номларини жамлаб, уларни шарҳлашдир. Табиийки, ҳар бир матнда унинг номи қайд этилавермаган. Шунинг учун асар муаллифлари ёки котиблар ўз матнлари учун қўллаган номларини луғатга киритилди.

Матнлар тили

Илк ва ўрта асрларда туркий муҳитда яратилган матнларнинг тили кўпроқ туркийдadir.

Қадимги туркларнинг қўшни халқлар билан маданий, ижтимоий-сиёсий, диний алоқалари таъсирида икки, уч, ҳатто тўрт тилли матнлар ҳам яратилди. Булар туркий-суғдча, туркий-хитойча, туркий-суғдча-хитойча, ислом даврида эса туркий-арабча, туркий-форсча, туркий-арабча-форсча, туркий-мўғулча, туркий-арабча-форсча-мўғулчада битилган. Яна турк маданий муҳитида баъзи матнлар суғдча, арабча ёки форсийда ҳам ёзилган. Шу боис бу битигларни ўша тил эгаларигагина тегишли деб қарамаслик керак.

Туркий муҳитда суғд тилида битилган ёдгорликларнинг энг кўҳнаси Биринчи турк хоқонлиги даврида яшаб ўтган турк амалдори Махан тигин шарафига, тахминан, 583-588 йилларда тикланган Буғут битигтошидир. Битиг Мўғулистоннинг Архангай аймағидан топилган. Тадқиқотчиларнинг тахминларига қараганда тошдаги ёзув асли икки тилда бўлган. Ҳозирги сақланиб қолгани - тошнинг кенг қисми ва икки тор биқинидаги матни суғдчадир. Тошнинг бошқа ёғи эса анча нураган. Унда ҳарф изларинигина илғаш мумкин, холос. Лекин ушбу бўлакдаги матн қай ёзув ё тилда бўлганини аниқлашнинг имкони йўқ. Айрим олимлар ушбу ёзув парчасини хитойча, баъзилар браҳма хатида бўлган дея фараз қилмоқдалар. Бу фаразлари, неғадир, ҳақиқатдан йироқ кўринади. Эҳтимол, у суғдча матннинг туркий версияси бўлуви-да мумкин. Бунга асос ҳам бор: суғдча матнда қайд этилишича, бу қабр тошини "турклар тиктирган" (қarang: Исҳоқов 1989,39-40,132; тошнинг умумий тасвири қуйидаги китобда берилган: Sertkaya 1995,177).

Уч тилли ёдгорликлардан бири қадимги уйғур хоқонлиғининг пойтахти Қорабалғасун ўрнидан топилган тош лавҳадир. У 825 йили тикланган. Матни - туркча,

хитойча ва суғдча. Туркийча кўк турк хатида (расмига қаранг: Oghuz,61; Serikaya 1995,192).

Суғд тили кўк турк (Биринчи ва Иккинчи турк хоқонлиқлари), уйғур хоқонлиқлари, ҳатто Қораханийлар замонида монументал мақсадларча кенг қўлланган. Бу ҳодиса ушбу турк давлат ва салтанатларида она тили билан баробар суғдчага ҳам эътибор қаратилганидан далил беради.

Қадимги турк муҳитида хитойчага ҳам эътибор берилган. Бу кўк турк ҳамда уйғур хоқонлиқлари даврида яратилган айрим туркий ёдгорликларча хитойча мати ҳам ёзма-ёзи қўлланганида намойи бўлади. Чунончи, Иккинчи турк хоқонлиги даврида янаб утган муаррих ва ашхо Йўлдуғ тигинининг ўз амакиси Кул тигин (732 й.) ҳамда отаси Билга хоқон (735 й.) шарафига ёзилган битилари икки тилли (туркий ва хитойча). Асосий мати топ лавҳининг юз томони, ёзи бағри, тарошланган қирраларида, хитойчаси эса терс томонда (расмларига қаранг: Oghuz,18-42).

Мати кўп тиллилиги борасида, аниққисса туркий тилларга бағишланган луғат ва грамматикалар эътиборга молик. Чунончи, Маҳмуд Қонсарийнинг "Девону луғати турк" асари араб тилида ёзилган. Асарининг луғат қисмидаги сўз мақолалар, ушбу сўзлар маъносини изоҳлаш учун келтирилган нбэралар, мақол ва ҳикматли сўзлар, шеърини парчалар, грамматика қисмидаги муайян қондалар тасдиғи учун берилган мисоллар туркийдандир.

Кўп тилли (уч ёки тўрт тилли) луғатлар ҳам оор. Масалан, Маҳмуд Замахшарий "Муқаддима ту-л-адаб"ининг луғат бўлими мавжуд қўлёзмаларда икки, уч ё тўрт тилда берилган. Икки тилли нусхаларда арабча сўзлик форсча ё туркий; уч тилли нусхаларда форсча ва туркий; тўрт тилли нусхаларда эса форсча, туркий ва мўвлуҗа таржимаси билан келтирилган.

Туркий матнавислик тарихида диний-фалсафий, адабий матиларининг ҳам икки ё уч тилда битилган қўлёзмалари кенг тарқалган. Жумладан, Берлин қўлёзмалар

фондининг Турфондан топилган ёдгорликлар коллекциясида бир қанча суғдча матнлар сақланмоқда. Бири монийлик тавбаномаси "Хуастуанифт"нинг парчасидир. Муҳими шундаки, суғд ёзувли мазкур узиндининг муайян қисми туркий таржимада. Таржимаси сатрма-сатр суғдча версия тагида келтирилган (Исхаков 1992,28). Табиийки, ушбу таржима турк монийчиларга мўлжалланган эди.

Ислом даври матнавислигида мусулмон дунёсини бирлаштирувчи маънавият, минтақа адабиёти ва маданиятининг ўзаро таъсири оқибатида бу анъана янада такомил тошди. Ана шу муҳитда яратилган матнлар анчагина. Масалан, Британ музейида сақланаётган Ог.8193 рақамли кўлёздада саҳифа ўртасида уйғур ҳарфли туркий матн битилган. Бу "Сирожу-л-қулуб", "Масъала китоби", "Роҳату-л-қулуб" асарлари, Хоразмийнинг "Муҳаббатнома" достони, мумтоз адабиётимиз намояндаларининг шеърлари ва айрим тўртликлардир. Ҳошиясидан эса Камол Исмоил Исфохонийнинг форсий девони ўрин олган.

Кўлёмаларнинг уч тиллилари ҳам бор. Масалан, Истанбулдаги Миллат кутубхонасида 86- рақам билан арабча тафсир сақланмоқда. У. Сарткаяннинг ёзишича, ушбу тафсирнинг ҳошиясига форсча ва туркий асарлар битилган. Улардан бири Хўжандий "Латофатнома"сидир. Ундан сўнг *Муҳаббатна:ма-и турки*: сарлавҳаси билан Хоразмий асари битилган. Мазкур асар ҳам ҳошияда (Sertkaya 1972,4; levha I-IX).

Яна бир мисол. Навоий "Арбаин"ининг мавжуд нусхаларидан баъзилари Жомийнинг "Арбаин" асари билан бирга кўчирилган. Бири Ўз ФА Шарқшунослик институтининг Ҳамид Сулаймон фондидаги 106-IV рақамли кўлёмадир. Кўлёммага икков ижодкор қаламига мансуб "Арбаин"лар кирган. Унда бошлаб иккала асарга асос бўлган арабча ҳадис, сўнг шу ҳадис мазмунидан келиб чиқиб ёзилган Жомийнинг форсча ва Навоийнинг туркий тўртлиги келтирилади.

Этиборга лойиқ хусусияти шундаки, айрим асарларнинг тузилишидан келиб чиқиб, матннинг баъзи парчалари арабча ё форсчада берилган.

Туркий адабиётда икки тилда асар ёзиш анъанаси ҳам шаклланган эди. Масалан, Хоразмий ўз "Муҳаббатнома"сининг муайян бўлимларини (айрим номаларни) форсийда битган. Ёки Заҳириддин Бобур "Бобурнома" асарида, ўрни билан, форсча мақол ва байтлардан келтиради. Бу анъанани ўша давр тазкираларида яхши кўзатса бўлади. Алишер Навоий "Мажолису-н-нафоис"да ўз замонасининг форсий тилда ижод этган шоирлари ҳақида маълумот берар экан, уларнинг шеърларини форсийда келтиради ва байтларнинг туркий изоҳига зарурат ҳам сезмайди. Ёки бунинг аксини Ҳасанхожа Нисорийнинг форсча "Музаққир аҳбоб" тазкирасида кўзатамиз. Муаллиф тазкирада туркигўй шоирлар ҳақида маълумот берар экан, уларнинг туркча байтларидан мисол беради. Табиийки, муаллифлар Мовароуннаҳр, Хуросон маданий муҳитида туркларнинг форсчани бемалол тушуна олишларини назарда тутганлар. Умуман, иккитиллилик ушбу минтақада устивор эди. Матнавислигимиз тарихида бу анъана XIX асарнинг охирларига қадар давом этди.

Матилар ёзуви

Илк ва ўрта асрларнинг туркий матилари кўк турк, уйғур, суғд, моний, браҳма, сурёний, араб алифболарида битилган. XVI асрда қиччоқ (куман, половец) тилида яратилган матилар армани хатида.

Кўк турк (=урхун-енисей~туркий рун) хати. Туркий халқларнинг энг қадимги ёзуви бўлиб, унинг илдизи мелоддан бурунги даврларга илдиз отган. Мазкур ёзув кўк турк (VI-VIII асрлар) ва уйғур хоқонлиқлари (IX аср) даврида кенг қўлланилган. X асрда ҳам турклар ундан фойдаландилар.

Кўк турк ёдгорликларининг энг йириклари ўша даврларда яшаб ўтган турк хоқон ва амалдорлари хотирасига ўрнатилган қабр тошларидир. Шунингдек, олтин, кумуш,

суяк, ётоқ, сопол буюмлар, ҳатто қоғога ёзилган ёдгорликлар ҳам сақланган. Ёдгорликлар топишган ўрнига кўра қуйидаги туруҳларга бўлинад:

1. Мўғулистондан топишган битиглар.
2. Сибирдан (Енисей, Лена дарёларининг бўйлари, Олтой ўлкасидан) топишган битиглар.
3. Шарқий Туркистондан (Турфон ва Дунхуандан) топишган ёдгорликлар.
4. Ўрта Осиё (Талас ва Фарғона водийси)дан топишган ёдгорликлар.
5. Қозоқистон ҳудудидан чиққан ёдгорликлар.
6. Шарқий Европа (Дунай бўйлари)дан топишган ёдгорликлар.

Уйғур хати. Мазкур ёзув ўз асосини суғд хатидан олади. Ёзма манбалар унинг VI асрда шаклланганидан даволат бермоқда.

X асрда Қорахонийлар давлатида ислом дини расман қабул қилинган, турклар араб ёзувини ҳам қўллай бошладилар. Лекин араб хати қадимги туркий ёзувини бутунлай сиқиб чиқара олмади. Ўрта Осиёда уйғур хати XV асрнинг охиригача қадар араб хати билан ёзма-ёзма қўлланилди. Турфонлик буддий турклар эса XVIII асрда ҳам ундан фойдаландилар. Дқиқатга молик ери шундаки, уйғур хати ўз тарихи давомида, ҳатто араб хати билан ёзма ёзма қўлланган чоғларда ҳам, турк давлат ва силтанатларининг асосий ёзуви бўлиб келди. Қорахонийлар давлатида, Олтин Ўрда, Темурийлар давлатида ҳам уйғур хати етакчи эди. Темурийлар даврида Мовароуннаҳр ва Хуросонга қадимги туркий ёзув анъанаси давом этибгина қолмай, уйғур китобот-хаттотлик санъати беқиёс гуллаб яшиди. Яъни, Херот, Самарқанд маданий марказларида уйғур хатида битувчи котиб (бахши)ларнинг мактаблари ҳам вужудга келди.

Уйғур хати араб хати билан тенгма-тенг қўлланган кезларда асослар ҳар ики ёзувда битилди. Шунинг учун бу даврда сақланган асарларининг айрим нусхалари уйғур

хатида бўлса, бошқа бирлари араб хатида. Баъзи қўлёзмаларда эса иккала ёзув аралаш қўлланган.

Сугд хати. Мазкур ёзув сугд тили учун қўлланилган. Шунингдек, турклар ҳам баъзан туркий матиларни битишда ундан фойдаландилар.

Моний хати. Ушбу ёзув монийчи турк жамоаларида амал қилган. Фақат моний хатида битилган шеърини узундилар, монийчиларнинг тавбаномаси "Хуастуанифт" маълум.

Брахма хати. Бу ёзувдан турк будда жамоалари фойдаландилар. Бироқ бу жамоа орасида ҳам уйғур хати кенг ёйилгани билан брахма хатидати туркий матиларининг сони олди.

Сурёний хати. Бу ёзув насроний турклар орасида ёйилган. Сурёний хатида XIII-XIV асрларда битилган қабристон ёзувлари сақланиб қолган.

Араб хати. X асрдан бошлаб туркий халқлар уйғур хати билан баробар араб ёзувидан ҳам фойдалана бошладилар. Бунга қадар араб хатининг туркий тил учун қўлланиганини тасдиқловчи манба йўқ. Бироқ, таъкидлаш жоиз, Ўрта Осиёда IX асрда ҳам араб хатида битилган манбалар учрайди. Лекин уларнинг тили арабча ва форсчадир. Араб ёзуви туркий матилар илк бор Қорахонийлар даврида зарб этилган тангаларда кузатилади. Туркий тилдаги китоблар, турки матилар эса XI аср ва кейинги юзйилликларга мансуб.

Лотин хати. Бунга туркшunosеликда Codex Sumanikus номи билан юритилувчи асарни мисол келтириши мумкин. Codex Sumanikus 1303 йили италян ва немис миссионерлари томонидан лотин алифбосида ёзилган. У лотинча-форсча-қинчқочча (куманча) луғат, қисқа грамматика, насихат ва дуо парчаларидан тузилган. Ундан туркий (қинчқочча) мисоллар ҳам лотин хатидадир.

Армани хатидати қинчқоқ тили матилар. XV асрнинг охири - XVII асрларда қинчқоқлар билан аралаш янаган ва уларнинг маданий-сиёсий таъсирига берилган армани жамоалари баъзан қинчқоқ тилида ҳам асарлар битти. Шундан бизгача турки хужжатлар, суд баёновлари, ушбу асар

хроникаларидан сақланиб қолган. Мазкур матнлар Codex Sinaiticus тилига яқин бир тилда (яъни қипчоқчада) бўлиб, арман хатидадир (қаранг: Грушич 1967).

Луғатнинг тузилиши ҳақида

Луғатнинг умумий тузилиш принципи шундай: уни икки бўлимга ажратиб мумкин. Биринчи бўлимда атамалар алифбо тартибида эмас, матн хилларига кўра ажратилган. Масалан, шеърлар, достонлар, панду насихат ва мақоллар, қасида ва бағишловлар, битигтошлар, ҳуқуқий матнлар ва мактублар каби. Бунда матннинг икки жиҳати эътиборга олинди: мастақил матнлар ва уларнинг қисмлари. Дастлаб матн турларининг, сўнгра матн қисмларининг номлари изоҳланди. Масалан, матншупосликда йирик ҳажмли достон ёки рисола ҳам ўзича мустақил матн саналади, кичик ҳажмли рубоий ҳам. Шунга кўра уларнинг таърифи луғатда алоҳида келтирилади. Матн қисмлари деганда, мустақил матннинг таркибий бўлаклари назарда тутилди ҳамда уларнинг номлари изоҳланди. Масалан, *ба:б*, *ха:тима* ва б.

Луғатда атамаларнинг алифбо тартибидаги кўрсаткичи алоҳида - сўнгги бўлимда келтирилди. Бунда атамалар матн ёки унинг қисмларини англатишидан қатъи назар, ягона алифбо тартибига солинган.

Атамаларнинг берилиш тартиби қуйидагича: дастлаб матн номи йирик ҳарфларда берилади. Қавсда унинг тарихий асоси (асли туркий ёки қай тилдан ўзлашганлиги, ўша тилдаги транскрипцион шакли) келтирилади. Сўнгра у шарҳланади, ушбу атаманинг матида учрашига мисол берилиб, ўша матннинг коди (шартли қисқартмаси) берилди. Масалан:

КАВИ (<анат. *kavua*) - эпос, достон, эпик асар.

"Сюань-цзан кечмиши" асарининг қадимги туркий версиясида таржимон Шингқу Шели тутунг мазкур асарни *кави ном битиг* деб қайд этган: *Бодисатв тайто самтсе ачагиньинг йорутын уқытмақ атлығ тси-ин-чун тигмә кави ном битиг. Бишинч улуш тугәди* - Бўдисатв

тайтў самтсў ачари [яъни Сюань-цзап]нинг йўруғ-кечмиши ҳақидаги "Тси-ин-чун" отли кави [яъни эник] нўм битиг. Бешинчи бўлим тугади (СИ, V.87).

Тарихан турли фонетик вариантларда учрайдиган атамалар тўлқинсимон ишорат билан ёнма-ён келтирилди. Масалан: ТУЙУҚ~ТУЙУҒ, ТАҚШУТ~ТАҒШУТ каби.

□ белгиси "қуйидаги атама ҳам айни мазмунда" деган маънони билдиради. Масалан:

КИТА:Б (<ар. *kita:b*) - китоб, асар.

□ = битиг (2).

◆ белгиси "қуйидаги атамалар ҳам шундан ясалган" деган маънони билдиради. Масалан:

ХАТ (<ар. *hat*; кўпчилиги: *хутут* <ар. *hitut*) - 1) хат, ёзув, матн; 2) ёзув тури; 3) мактуб.

◆ *хатт-и ҳума:йун* - подшоҳнинг қўлёмаси, подшоҳнинг амри.

Матнлардан олинган мисоллар транскрипцияда берилди. Техник ўнғайсизликлар бонис ишда арабча ва фореча сўзларни асл хатида беришнинг имкони бўлмади. Шунинг учун бундай ўринда ҳам транскрипциядан фойдаланилди.

А. Матн турларининг номлари

Ёзув, матн турларини англатувчи атамалар

ХАТ (<ар. *hat*; кўплиги: *хутут* <ар. *hutu:t*) - 1) хат, ёзув, матн; 2) ёзув тури; 3) мактуб.

Хат атамаси "ёзув" маъносини англатади. "Қутағу эл ин"дан олинган ушбу сатрларга эътибор берайлик:

Битигчи билиглиг уқушлуғ кэрәк,

Хатм уз балатат тақы эдгурәк.

(Котиб билимли, заковатли (бўлуви) керак,

Хати чиройли, сўзамол, яна эзгу бўлуви керак)
(КБВ, 101а).

Битигдә хат уз болса ачлур кёигул.

(Мактубининг ёзуви чиройли бўлса, кўнгил очилади)
(КБВ, 101а).

Хат атамаси алифбо турини ҳам билдирган: *хатт-и ба:бури*; *хатт-и сытақи*. Ушбу атамалар "Абушқа" луғатда қайд этилган. Луғат муаллифи *сытақ* сўзини озоҳлар экан, унинг муайян алифбо эканлиги, Баҳриддин Бобур ўз газалларининг бирида уни тилга олганини таъкидлайди ва ўша байтни мисол келтиради. Мана луғатнависнинг ёзганлари: *Сытақ бир нав' хат-дур. Чыатаанда хатт-и ба:бури: ва ғайри киби-кә Ба:бур Мирта: аша:рында кәлур. Байт:*

Аублар хатты насобыг болмаса, Ба:бур, нә танг,

Ба:бура: хаты эмәсдур, хатт-и сытақи:мудур
(ДН, 278).

Хатт-и ба:бури: атамаси "Бобурнома"да ҳам қайд этилган. Бобур ушбу алифбони бир неча жойда тилга олади. Чунинчи, муаллиф, 909 (1503-1504) йил воқсаларини баён этар экан, ўша кезлар "бобурий хат"ни каниф этганигини таъкидлайди: *Ушбу маҳалларда ба:бури: хатны ихтира: қылдым* (БН, 132).

XVII асрда янаб ўтган тарихнавис Муҳаммад Тоҳир ибн Қосимнинг "Ажойиб ат-табоқат" китобида ҳам Бо-

бурнинг ушбу ёзуви ҳақида маълумот бор. Асарнинг сўнги бобида муаллиф турли даврда кашф этилган ёзувлар ҳақида маълумот бериб, уларнинг алифбосини келтиради. Шулар қатори *Хатт-и бабури: инаст* сарлавҳаси билан бобурий хатнинг алифбосини ҳам берган.

Навоий Хусайн Бойқаронинг ўгли Бадруззамонга битган бир мактубида унга ўтут бериб, хатни настаълиқда битган маъқул, токай ўқувчига таъвипи етмасин, дея уқтиради. Бу борада туркча хат анча мураккаб эканлигини таъкидлайди: *Туркча хат билә худ асла: битилмәсәки, бу бабда дағы қавлэ бар*. Мазкур жумладаги *туркча хат* бирикмаси "уйғур хати, ёзуви" маъносига келган.

"Ёзув, хат" маъносига *хат* нинг кўлиги *хутут* ҳам қўлланган. Навоий "Мажолисун-нафоис"да Ғарибий таҳаллусини тутган Муҳаммад Али ҳақида маълумот берар экан, унинг хулқ-ағвори, фазилатларини таърифлаб, *хутутини хоб битир эрди* деб ёзади (МП,60). Бунинг билан Навоий ушбу шахс ҳақида "хатни шройли битар эди; ёзуви нафис эди" демоқчи.

Мазкур сўз "мактуб" маъносига ҳам келади. Масалан, Юсуф Хос Ҳожиб ушбу маънода *битиг* билан бир қаторда *хат* сўзини ҳам қўллаган:

Тугәтти битиг турды бады қатығ,

Қалам йузты қозты қурытты хатығ.

(Мактубини тугатди, ўради, қаттиқ болади,

Қаламнин ювди, қўйди, хатни қуритди) (ҚБ,3854).

◆ *хатт-и ҳуми:йун* - подишоҳнинг қўлёмаси, подишоҳнинг амри.

□ *хат (1) = битиг (1); хат (3) = битиг (3), мактуб, на:ма, руқ'а, ниша:и, инаша:, арзада:шт, ина:йит, ина:йатна:ма.*

САБ~САУ. Мазкур сўзнинг маъноси бир қанча. 1. "Сўз; гап" маъносини билдиради: *Ол сабығ ашидин тун удысықым кәлмәди, кунтуз олурсықым кәлмәди* - Ўша гапни эшитиб, тун ухлагим келмади, кундуз ўтиргим келмади (Тўп,12). 2. Нугқ, мурожаат; ёрлиқ. Билга хоқон хотирасига ўриятилган қабр тошига хоқоннинг бутун турк

улуси, келуси авлодга мурожаати битилган. Матнда хоқоннинг айни мурожаати *саб* деб қайд этилган. Чунончи, матн *Тангри-тағ Тангри йаратмыш турук Билгә қаған сабым* (Кўкдай улугвор Тангри яратган жасур Билга хоқон сўзим) дея бошланади (X,1). Матн давомидан хоқоннинг *сабы* (сўзи) ўрин олган. Матн хотимасида асар муаллифи Йўллуғ тигиннинг ҳам ёрлиғи келтирилган. Бу ёрлиқ ҳам хоқоннинг юқоридаги унвони (*Тангри-тағ Тангри йаратмыш турук Билгә қаған сабым*) билан бошланади (Ха,13). Ўрта асрларда яратилган туркий ёрлиқларнинг унвонида қадимги *сау* ўрнида *сөз* атамаси келади. У ҳам *сау* сингари "мурожаат, фармон; хошнинг сўзи" маъноларини ифодалаган. 3. *сау* сўзи "хабар" маъносини ҳам аниқлатган: *Йырақ йэр сауын арқыш кэлдуруп - Узоқ ер хабарини карвон келтиради* (МК, I.122). 4. Овоза, довруғ: *Қыз киши сауы йорығы болмас - Бахил кишининг овозаси чиқмайди* (МК, I.315). 5. "Мақол" маъносини билдирган (МК, III.168). Айни маънода *сау* атамаси *сөз* шаклида ҳам қўлланган: *Бағырсақ кишининг сөзи тут сауы - Меҳрибон кишининг сўзи-нақлларини туттин* (ҚБ, 1343). Ёдгорликларда *от сау*, *от сау ириг* шаклларида келиб, "насиҳат, панд-ўғут" маъносини аниқлатади:

Нэку тэр эшиткил билиг бэргучи,

Бағырсақ бу от сау ириг бэргучи

(Ғаълим бергучи нима дейди, эшитгин,

Меҳрибон, бу ўғут, ҳикмат, насиҳатларни бергучи)

(ҚБВ, 2186).

6. "Рисола"ни билдирган (МК, III.168). 7. "Ҳикоя; қисса"ни ҳам аниқлатган (МК, III.168).

Қадимги туркий тилда *сау* сўзидан(унинг "хабар" маъносидан) *саучы* сўзи ясалган. *Саучы* ёдгорликларда икки маънода: 1) пайғамбар, Тангрининг элчиси; 2) совчи, қуда-андаликни ўрнатувчи (қарағ: МК, III.445). Ҳозирги ўзбекчадаги *совчи* ҳам қадимги *сау* сўзидан.

□ *сау* (5) = *масал~амсал*; *сөз* (3): *авычга сөзи; мава'из~мува'из; мава'из масал..*

СӨЗ. Мазкур калиманинг маънолари: 1. Сўз, лафз, тилнинг муайян тушунча англатувчи бирлиги. 2. Гап, фикр англатувчи birlik:

Билип сўзлаёсә сўз билигкә санур,

Билигсиз сўзи өз башини йэйур

(Сўзни билиб сўзласа, донолик саналади, Нодоннинг сўзи ўз бошини ейди) (ҚБВ,136).

3. Ҳикмат, панд-насихат:

Адиб Аҳмад атым, адаб панд сўзум,

Сўзум мунда қалур, ёзрур бу сўзум (ХҲ,235).

Ушбу байтнинг иккинчи мисрасидаги *сўз* - "ҳикмат, панд-насихат" маъносидадир.

"Қутадғу билиг"нинг қуйидаги сатрларида ҳам *сўз* - "насихат, ўгут" маъносини англатган:

Кумуш ишкә тутса, тугәр алқынур,

Сўзум ишкә тутса, кумуш қизғанур.

(Кумушни ишга солсанг тугайди, олқинади,

Сўзимни ишга тутсанг, кумуш қозанади) (ҚБВ,14а).

Матнларда бу сўз *авычға сўзи* (қария сўзи), *кэчки сўз* (эски таъбир), *қумару сўз* (ёдгорлик сўз) шаклларида ҳам қўлланиб, "ҳикмат, мақол, оталар сўзи" маъносини билдиради. Жумладан, Юсуф Хос Ҳожибнинг "Қутадғу билиг" асарида: *авычға сўзи* (қария сўзи) "мақол" маъносида: *Нэку тэр эшиткил авычға сўзи* - Эшиттил, бу хусусда мақолда нима дейилган (ДТС,70). Мазкур асардан олинган бошқа бир мисол:

Эди кэчки сўз-ол масалда кэлир,

Ата орны, аты оғулқа қилыр.

(Масалда келадиган жуда эски таъбир бор:

Отанинг ўрни (ва) оти ўғилга қолади) (ҚБВ,11а).

4. Ўрта аср ёрлиқларида, хон мактубларининг унвони(бошламаси)да мазкур сўз "ёрлиқ, мурожаат, фармон" маъноларини билдирган. Жумладан, 1393 йили Олтин Ўрда хони Тўхтамининг поляк қуроли Ягайшига уйғур хатида йўллаган ёрлиғи *Тохталмыш сўзум Нағайлата* деб бошланади. Хон Темур қутлуғнинг 1397 йили уйғур ва араб ёзувларида битилган ёрлиғи *Темур Қутлуғ сўзум*

шаклидаги унвон билан бошланади (Содиқов 1997,85-86). Ёки Шохруҳ Мирзонинг 1422 йили уйғур хатида ёздирган суюрғал битиги *Ша:хруҳ Баҳа:дур сөзум*, Умаршайх Мирзонинг марғилонлик Мир Сайид Аҳмад отликинига берган гувоҳномаси (нишон) *Султан Умаршайх Баҳа:дур сөзум* деб бошланади. Султон Абу Саиднинг Ҳасан бекга 1468 йили уйғур ва араб ёзувларида ёздириб йўллаган васиқасининг бошламаси *Султан Абу Саид курга:и сөзум* кўринишидадир (қаранг: Содиқов, ўша китоб, 87-90- б.).

5. Муайян матни ашлатган. Жумладан, Британ музейида сақланаётган Ог.8193 сонли уйғур ёзувли мажмуада йирик асарлар билан бир қаторда мумтоз адабиётимиз намояналарининг ғазалларидан намуналар келтирилган. Ушбу ғазалларнинг бошига муаллифларнинг исми ёзиб қўйилган. Муҳими, ғазалларнинг баъзилари *сөз* деб аталган: *Лутфи: сөзи*, *Қасим сөзи* каби. Бу сарлавҳалар "Лутфий ғазали", "Қасим ғазали" маъноларини ашлатади (қаранг: ТҒҒ,136,144).

БИТИГ (<*бити+г*; *бити-* "ёз-" феълидан). Ушбу сўз қўидаги маъноларини ашлатади: 1) ёзув, матн; 2) китоб, асар; 3) хат, мактуб. Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг "Қутадғу билиг" асарини *битиг* деб қайд этади: *Сөзум сөзмәдим мән, битидим битиг* - Мен сўзларимни сўзладим, битиг битидим (ҚБ,345). Бу атама барча бадний, диний-фалсафий асарлар учун ҳам қўлланган; 3) хат, мактуб. Жумладан, айни маънода "Қутадғу билиг"да: *Чықарды атасы битигин оғул* - Ўтил отасининг мактубини чықарди (ҚБ,1534); *Элиг алды ачты оқыды битиг* - Элиг олди, хатни очди, ўқиди (ҚБ,1535). Мазкур асардан яна бир мисол:

*Битигунлә алды бу кағаз, битиг,
Байат аты бирлә битиди битиг.*

(Сиеҳдон билан ёзув қоғози олди, худо номи билан [яъни бисмиллоҳ деб] хат ёза бошлади) (ҚБ,1327).

Асарда шундан кейин ушбу хат (васиятнома)нинг тўлиқ матни ҳам берилган. 4) дастхат: *анынг битиги бәлгулүг* - унинг хати маълум (МК,1.365-366). 5) тумор.

Маҳмуд Қошғарийнинг таъкидича, ўғузлар туморни ҳам *битиг* деганлар (МК, I.366).

Қаранг: *битигташ; башбитиг; ирван битиг; ном битиг, шастар битиг; қумару битиг.*

□ *битиг (3): битиг сала:м.* Олтин Ўрда хони Улуғ Муҳаммаднинг иккинчи Муродга 1428 йилнинг 14 март куни йўллаган мактубида ушбу нома *битиг сала:м* деб қайд этилган: *Битиг сала:м ыйдуқ* - хат йўлладик (Қураг 1940, 11).

□ *битиг (2) = кита:б; битиг (3) = мактуб, на:ма, руқ'а, ниша:н, иша:, арзида:шт, ина:йат, ина:йатна:ма, хат.*

КИТА:Б (<ар. *kita:b*) - китоб, асар.

Юсуф Хос Ҳожиб ўз асарини *кита:б* деб атайди: *Кита:б аты урдум Қутадғу билиг - Китобга* [яъни асарга] "Қутадғу билиг" деб от қўйдим (ҚВ, 344).

Кита:б сўзи асар номларига ҳам қўшиб айтилган. Жумладан, "Ҳибату-л-ҳақайиқ"нинг уйғур ёзувли А нусхасида асарга '*Атабату-л-ҳақайиқ кита:бы* деб сарлавҳа қўйилган. Британ музейида сақланаётган Ог.8193 рақамли мажмуа таркибидаги Хоразмий "Муҳаббатнома"сига *Муҳаббатна:ма кита:бы* деб сарлавҳа берилган. Якунига эса *Тамам болды Муҳаббатна:ма кита:бы* деб ёзиб қўйилган. Ёки айни қўлёзмага битилган "Сирожу-л-қулуб" асарининг якунига *Тамам болды "Сира:жу-л-қулуб" кита:бы* деб қайд этилган (СҚ, 1296).

Кита:б сўзи, баъзан, "асарнинг бўлими, боби"ни ҳам билдирган. Масалан, Заҳириддин Бобур "Мубаййин" асарида беш бўлимга ажратади ва уларнинг ҳар бирини *кита:б* деб номлайди. Илк бўлими - *Э'тиқа:диййа*, кейингилари - *Кита:бу-с-сала:т; Кита:бу-з-зака:т; Кита:бу-с-саам; Кита:бу-л-ҳайж* (қаранг: Мубай.).

□ *битиг (2).*

Шеърлар

КОГ~КУГ. (Чоғиштиринг: хитой. *khuog*). Мазкур сўз куйидаги маъноларни англатган: 1) шеър, шеър тури, шеърый ўлчов, назм; 2) куй, оҳанг.

Навоий "Муҳокамату-л-луғатайн"да куй миъноли туркий сўзлар хусусида фикр юритиб, *көк* лафзи ҳақида ёзади: *Ва көк лафзын ҳам нэчә маъна: билә истә'мал қылурулар. Ёри көк - а;сма;нны дэрләр, йана көк а:ҳангдур, йана көк тикәрда¹ көкләмәкдур, йана көк қадағны ҳам дэрләр, йана көк сабза ва әләнгни дағы дэрлар* (ML, 174-175). Ушбу мисолда Навоий куйидаги омоним сўзларни назарда тутмоқда: I. *көк* - "осмон"; II. *көк* - "оҳанг"; III. *көк* - "кўкляб тикиш"; IV. *көк* - "қадағ"; V. *көк* - "сабза ва ўланг".

Эътибор берилса, қайд этилган омонимлардан II сўз "оҳанг, куй" маъносини ифодаламақда. Ушбу сўз маъноси Навоий асарлари бўйича тузилган луғатларда ҳам ёритилган. Жумладан, "Абушқа" луғатида *көк* сўзи ва ундан ясалган *көкла-* // *көктә-* феъллига кенг изоҳ берилади. Китобда муаллиф *көкла-* феъллининг маъноси ҳақида шундай ёзади: *Көклә - ка:флар ка:ф-и 'араби:дур. Амр эдур са:з чал ма'на:сынадур-ки, "Маҳзан Мир Ҳайдар"да кэлур-ки, байт:*

Турк сурудыны тузук бирлә туз,

Йахшы айалғу билә көклә қобуз.

Ва йана "Ғаройибу-с-сигар"да кэлур-ки, байт:

Дэдим тара:на-йи ҳа:л йахшы, мутриба: сэн худ,

Фира:қ са:зы тузур олтурур көкци чалдың.

Көк олдурмәк вазныда ва а:ҳангыда чалдук дэмәкдур
(DDT, 369).

Китобда муаллиф ушбу феълнинг *көктә-* вариантини ҳам айри ўринда изоҳлаган. Бунинг маъноси хусусида ҳам "бу даҳы амр эдур чал дэмәкдур" деб таъкидлайди. Сўнг "Ғаройибу-с-сигар"дан бир байт ҳамда "Муҳокамату-л-

¹ Асарнинг Тошкент нашрида бу сўз *тегради* деб ўқилган (ML, 113).

луғатайн "да Нава:йи: ҳазратлары бу луғатны бир нэчә ма'на:йа тасжих этмишлар" деб Навоийнинг ўша рисо-
ласида *көк* нинг маънолари ҳақида ёзганларини мисол
қилиб келтиради (ўша китоб, 369-370).

Луғатда *көк* сўзи ҳам "бу дахы са:з чалмақ
мавна:сынадур" деб изоҳланиб, унга мисоллар берилган
(ўша китоб, 369).

Мавлоно Луғфийнинг қаламига мансуб қуйидаги
туюқда ҳам айни маъно мужассам:

*Туз, бэгим, бу дамда суҳбат көкини,
Тут айақ, кэс дарад-у гамнынг көкини.
Илгингдин гар кэлэ ё башқа тут айақ,
Көзгә илмән дуйа:нинг йэр-көкини.*

Биринчи мисрадаги *көк*-*"авж"* маъносида (*суҳбат
көки* - "суҳбатнинг ёқимлиси, дил тортувчи суҳбат"), ик-
кинчи мисрадаги *көк* - илдиэ, сўнгги сатрдаги *көк* эса
"осмон"дир.

Маҳмуд Кошғарийнинг "Девону луғатит турк" асарида
Навоий қайд этган "оҳанг" маъносидаги *көк* сўзи *көг* (ёки
куг) шаклида, "осмон" маъносидаги сўз эса *көк* шаклида
қўлланган. Бундай хулоса қилишимизнинг сабаби
қуйидагича: Маҳмуд Кошғарий "шеърнинг вазни, ўлчови"
маъносидаги *көг* ни изоҳлар экан, унинг "юмшоқ коф
(яъни жарангли [г]) билан" талаффуз этилганини
таъкидлайди (МК, III.144). "Осмон, *кўк*" маъносидаги
сўзни эса "қаттиқ коф (яъни жарангсиз [к]) билан" та-
лаффуз қилинган (*көк*) дея қайд этади (МК, III.146).
"Муҳокамату-л-луғатайн"да ушбу сўз *көг* ёки *куг* эмас,
айнан *көк* шаклида қўлланган, деётганимизнинг боиси
Навоий уни "осмон; тикарда кўкламак; қадоғ; сабза ва
ўланг" маъноларини англатувчи (*көк* сўзларига омоним
сифатида келтирган. Яна "Абушқа" луғатининг муаллифи
ҳам *көклә*- сўзини изоҳлар экан, ундаги "коф"лар
жарангсиз [к] эканлигини таъкидлайди: *ка:флар ка:ф-и
'араби:дур* деб ёзади у.

Муҳими шундаки, Маҳмуд Кошғарий ўз девонида
көг (~*куг*) сўзини икки маънода қўллайди: 1) шеър, шеър

тури, шеъринг ўлчов, назм; 2) куй, оҳанг. Асарда ушбу сўзнинг ҳар иккала маъносига мисоллар берилган: *кўг* - шеърининг вазни, ўлчови: *бу йыр из кўг узә-ол* - бу шеър қий вазнда; *кўг* - куй, мақом, ашулада махсус қондаги мувофиқ овозни баланд-паст қилиш: *эр кўгәнди* - одам овозини баланд-паст қилиб, маълум мақомда апула айтди (МК, III.144). Муаллиф келтирган тубандаги тўртликда ҳам *кўг* сўзи "куй" маъносидадир:

Кўгәр қамуғ тузулди,

Бўрық идиш тизилди.

Сәнсиз озум узәлди,

Кәлгил, амул ойналым.

(Куйлар бари тузилди,

Май идишлар тизилди.

Сәнсиз кўнглим беқарордир,

Келгин, хотиржам бўлиб ўйнайлик) (МК, III.145).

Маҳмуд Қошғарий *кўгә*- феълни изоҳлар экан, унинг "куйламоқ, ашула айтмоқ" маъносида эканлигини таъкидлайди: *эр кўгәди* - киши куйлади, ашула айтди (МК, III.315). Ушбу мисолдаги *кўгә*- феълни "қўшиқ, ашула" маъносидаги *кўг* дан ясалган.

Қадимги турк шеърлятида *кўг*~*куг* атамаси "шеър, қўшиқ" маъносида кенг қўлланган. Масалан, турк мошй адабиётининг намоядаси Апринчур тигин шеърларининг якунига *Тугәди Апринчур тигин куги* (Тугәди Апринчур тигин шеъри) деб ёзиб қўйилган (қаранг: Агат 1991,14). Қадимги туркий манбаларда баъзан бу атама *куг тағшут* шаклида қўлланиб, "шеърлят" маъносини билдирган. Бу бирикмадаги *тағшут*~*тағшут* атамаси ҳам "шеър" маъносидадир.

Мисоллардан англашиладикки, Навоий "оҳанг" маъносини назарда тутган *кўк* (ёзма манбаларда: *кәк*~*куг*~*кўк*) полисемантик сўз бўлиб, "шеър, қўшиқ, шеър ўлчови, назм; куй, оҳанг" маъноларини ифода этган экан.

Тил тараққиётининг кейинги даврларида маъкур сўз *куй* га айланган. Ҳозирги ўзбек тилидаги "оҳанг" маъносини билдирувчи *куй* қадимги *куг* (~*кўг*) нинг

ўзгарган шаклидир (-к// -г > -й; -ö- > -у-). Тилимизда унинг "шеър, кўшиқ" маъноси ҳозир ҳам қолдиқ шаклида учрайди. Ҳозирги *куйла-* феъли (*санъаткор куйлади*) нинг ўзати тарихан "оҳанг, куй" маъносига эмас, балки "шеър, кўшиқ" маъносига боғланиди. Чунки, *куйла-* сўзида "куй чилмоқ" эмас, "кўшиқ айтмоқ" маъноси мужассам: *санъаткор куйлади* = *санъаткор кўшиқ айтди*. Бу сўз "Девону луғатит турк"да қўлланган *көглә-* (*эр көгләди*) феълининг фонетик жиҳатдан ўзгарган шаклидир: *көглә* ~ *куглә* > *куйла*.

Тилимизда *сигир куйлади*, *ит* (*урғочи ит*) *куюкди* бирикмалари ҳам бор. Ушбу бирикмалар таркибидаги *куйла-*, *куюк-* эса иқоридаги маъноларга боғланмайди. Булар ҳайвонларнинг жуфтлашув вақтини билдирувчи *көг* (~ *куг*) дан ясалган. Ушбу сўз Маҳмуд Қошғарийнинг девонида учрайди: *көг* - бу эчки ва бошқа ҳайвонларнинг қишда бир-бирига оладиган (жуфтлашадиган) вақти: *қой көги болды* - қўйларнинг кўшиладиган, уюр оладиган вақти бўлди (МК, III.145). Бу сўздан эса ҳайвонларга нисбатан қўлланувчи *куйла-*, *куюк-* феъллари ясалган: *көг* (~ *куг*) > *куйла*; *куй* + *ук*.

ТАҚШУТ~ТАҒШУТ - шеър, назм, байт, манзума. Турк будда адабиётининг намояндаси Ки-Ки ўз шеърини *тақшут* деб қайд этади:

*Тай пай лин ши тил атлығ,
Тайшынғ номнунг ичинтә
Талулип, йығып мән Ки-Ки
Тақшутқа интуру тэгиндим.*
(“Тай пай лин ши” дея аталган

Тайшынғ нўмнинг ичидан

Мән Ки-Ки сайлаб, йигиб

Шеър(тақшут)га солмоққа ғайрат қилдим)

(Ағат 1991, 186. Шеърнинг тўлиқ матни 185-211- бетларда берилган).

◆ Манбаларда ушбу атама *тағшут шлок*, *шлок тағшут*, *куг тағшут* шаклларида ҳам қўлланиб, "назм, шеърнат" маъносини ифода этган: *Оқуш тағшут шлокла-*

ры узă өгди алқиды - Кўплаб шеърлар (шлок-тағшутлар) билан мақтовлар айтди (СЦ, V.6).

ШЛОК (<анат. *šloka*) - Анаткак тилидан ўзлашган ушбу атама турк будда асарларида "шеър, назм" маъносиде қўлланган. Жумладан, "Сюань-цзан кечмиши" асарининг қадимги туркий версиясида ўрни-ўрни билан шеърлар келтирилади. Ушбу шеърлар асарда *шлок* деб қайд этилган: *шлоки бу эрур* - (унинг) шеъри бу эрур. Шлокларнинг матнига қаранг: СЦ, VIII.17-VIII.19; VIII.30.

◆ *шлок* атамаси *тағшут* билан қўша қўлланиб (*шлок тағшут*), "шеърят, шеърлар" маъносини билдирган (ДТС, 524).

ПАДАК, ПАТИК (<анат. *paduka*) - шеър, назм. Ушбу атама қадимги турк будда адабиётининг намояндаси Пиратя Ширининг шеърларидан бириде келган:

*Мунчулайу-тэг йылайу сивлар өзә,
Мундағ йангығ ушик экиәр падак өзә,
Мунгадынчығ өггулуг сиз аначыма
Мунчақы-а өгди шлок отунур-мэн.*

(Бунинг каби сеҳрли сўзлар билан, бундай ҳарф, ҳижо ва мисралар ила мукамал мадҳ этишга лойиқсиз, эй онагинам. Мен фақат бунинг қадар мадҳия изҳор эта оламан) (Агат 1991, 160).

КАРАНТ (<анат. *grantha*) - шеър тури (СЦ, V.57).

ЙЫР~ЫР - йир, кўшиқ, ашула. "Девону луғатит турк"да *йыр~ыр* шаклларида берилган: *ол йыр қошды* - у газал, шеър ёзди (яъни ашула тўқиди) (МК, II.22); *бу йыр из коғ узă-ол* - бу шеър қайси вазнда (МК, III.144). "Сюань-цзан кечмиши" асарида: *ыр* - кўшиқ (СЦ, VI.5).

Ҳолдини ўзбек тилида бу сўз *жир* шаклида қолдиқ ҳолда узранди: *Қиз бола борган (~тушган) жойининг жигина жирлаб кетси* [яъни: *ашуласини айтиб кетса*].

✦ *узғ йыр* - бу атамани Навоий йирик шеърый асар - "достон" маъносиде қўллаган. Қаранг: *дағстани*.

ГУЙУҚ~ТУЙУФ. Алишер Навоий "Мезону-л-авзон" асарида туркий шеърятгагина хос турлар қақида *зўхталиғ, туюқни тилга олади: Бириси туйуғдур-ким, ики*

байтқа муқаррардур ва са'й қылулар-ким, тажнис ай-
тылғай ва ул вазн рамали мусаддаси мақсурдур
(МА,179). Бу ўрнида у туюққа мисол ҳам келтирган.

Навоий "Муҳокамату-л-луғатайн"да ҳам туюқ ҳақида
маълумот бериб, унинг фақат туркий шеърятдагина учра-
шини таъкидлайди: ... *Ва бу ики байт-ки, тажнис-и*
та:мдур, ҳам турк шуара:сы ха:ссасидур-ки, сартда
йўқтур ва муны туйуғ дэрләр (МЛ,113). Муаллиф ушбу
шеър турига икки мисол келтирган. Уларнинг бири мана бу:

Чун пари-йу ҳурдур атынг бэгим,

Сур'ат ичрā дэв эрур атынг, бэгим.

Ҳар хаданги-ким, улус андын қачар,

На:тави:и жа:ным сары атынг, бэгим (ўша жойда).

Заҳириддин Бобур "Мухтасар" асарида икки байтли
шеър турлари ҳақида тўхталар экан, туюқ ҳақида ҳам
маълумот бериши ва унинг мўғул хонлари билан турк сул-
тонлари мажлисида кўп айтилишини таъкидлайди: *Турк*
фусаҳа:сы ҳам бу вазни (яъни рубоий вазнига - Қ.С.)
ҳадд-и му'аййан муқаррар қылып ики байт айтыптур-
лар, туйуққа мавсумдур, бу вазнлар моғул ханлары билā
турк сала:тинишынг мажа:лисыда туйуқнынг кōп иш-
тиҳа:ры бар эрқандур (Мухтасар, 162-163). Бобур турк
шеърятда туюқнинг бир қанча тури мавжуд эканлигини
таъкидлаб, уларнинг ўлчовлари ҳақида атрофлича маълум-
от бериши, ҳар бирига мисоллар келтиради (қаранг: ўша
асар, 163-164- б.).

Девонларда ҳам айни шеър тури *туйуғ* деб номланган.
Жумладан, Алишер Навоий девонида уларга *туйуғлар*
деб сарланҳа қўйилган (Девон, 240б.).

□ = тажнис.

ТАЖНИС = туйуқ~туйуғ.

ҚОШУҚ~ҚОШУҒ. Маҳмуд Кошғарий *қошуғ* сўзини
изоҳлар экан, ушбу атаманинг "шеър, қасида, кўшиқ"
маъноларини англатувини таъкидлайди ва шундай мисол
келтиради:

Туркāн қатуи қутынга

Тэгур мэндин қошуғ.

Айгыл. Сизнинг тапурчы

Отнуур иингы тапуғ.

(Малика хотунга мендан мақтов, қасида еткур ва хо-
диминиз янги хизмат билан йўланади, деб айт)
(МК, I.357).

Маъкур тўртликда кечган *қошуғ* сўзи "қасида, олқинш"
маъносини афодалаган.

"Қуталғу билан"нинг шеърини муқаддимасида маъкур
сўз "шеър, пазм" маъносиди қўлланган: *Бу туркчә*
қошуқлар тулаттим сизгә - Сизга атаб бу туркча
қошуқларини тузим (ҚБ,58). Бу билан муаллиф ўзининг
"Қуталғу билан" достони "*туркчә қошуқлар*"дан тузилган-
инини таъан-льмоқда.

Бу атама Авинер Навоий асарларида ҳам учрайди.
Мудҳими шундаки, Навоий адабиётшуносликка мансуб
ушбу атаманинг таърифини ҳам келтиради. У "Мезону-л-
авюн"да турк улуси ичра кенг ёйилган шеър турларини
баба этар жан (Турк улуси, батахсие Чағатай халқи
ара шайи' авли-ким, алар сурудларини ул вазилар билә
иисан, маънисисои айтурлар) қошуққа алоҳида таъриф
берган. Қошуқ ва унинг вазини хусусида Навоий ёзади:
Иана қошуқдур ким, урғуштик усулиди шайи'дур ва
би'зи авилар кутубида ул усул ҳам зикр болуптур. Ва ул
суруд 'арабнинг тәвә' сурәр ҳудожлары вазини билә ри-
мал-и мурибба'-и маҳлуфди вақе' болур. Ва анинг асла
бу нис'дур-ким, [байт]:

Ваҳ-ки, ул ай ҳасраты, дирд-у ди:ғ-и фурқаты,

Ҳам эрур жаснымғи орт, ҳам ҳайа:тым а:фаты

(МА,58).

Ушбу таъкидлашича, бу сурудни мувоқий ва адиб
илимида мулоҳим таблиқ беназор йигитлар рямал-и му-
самман-к маҳлуф вазинга элтиб ҳам айтганлар. Бунга у
қуй деган байтни мисол келтиради:

Саб:к-и хатнинг савиды ла'л-и хандан устинә,

Ҳезр зойи: са:йа салмыш а:б-и ҳайван устинә

(ўша асар, 59).

Заҳириддин Бобур ҳам "Мухтасар" асаринда қўшуқ хусусида фикр юритган эди:

Кэлгил эй а:разм-и жазн нэчә тарнай иптисазр,

Қылды ҳажрынг пастивази, қылды шавқынг бэқаразр.

Бу вази турк арасыда қошуққа маънумдур. Урғуштак битәрдә бу вази тақсим қылулар (Мухтасар, 155).

"Абушқа" луғатида ҳам қошуқ атамасининг таърифи келтирилган. Муаллиф ёзади: *Қошуқ - урғуштак усулында ырланган таркиба дэрләр-ки, "Атешну-л-автази"да бир турки:дә кэлур-ки, йана қошуқдур ким, урғуштак усулыда ша:йз'дур. Ва урғуштак тафсилы "Ашф маънума"да кечмишидир. Ва йана "Ҳайриту-л-абразр"да сөз та'рифында кэлур-ки, байт:*

Англәмәйин сөздә туйуқ баҳрыны,

Қайсы туйуқ, балки қошуқ баҳрыны (DFT, 342).

Қўшуқлар баъзи мажмуаларга ҳам киритилган. Жумладан, Британ Музейида сақланаётган Оғ. 3193 рақамли уйғур ёзувли мажмуадан йирик насрий ва назмий асарлар, мумтоз адабиётимиз намояндаларининг шеърлари, муаллифи аниқ бўлмаган беш тўртлик ўрин олган. Мухими шундаки, қўлёлмада бир тўртликка *байт*, туюқ кўринишидаги кейинги тўртликларга эса *қошуқлар* деб сарлавҳа қўйилган (наширга қараңг: TFE, 145).

Фанда *қошуқ* [ҳозирги имлода *қўшуқ* > *қўшиқ*] сўзининг этимологияси ҳақида ҳар хил фикрлар билдирилган. Кўичилик бу сўзнинг ўзагини "бириктирмоқ" маъносидаги *қўш*- феълига боғлайди. Бу ўзакни *қўш* (ер ҳайдовчи *хўкиз*) сўзига боғловчилар ҳам бор. Таъкидланимоқ жоникки, *қўшуқ* сўзининг ўзиги қайд этилган маъноларининг бирортасига боғланмайди. Ясалини шундай: ўзиги *қўш*- бўлиб, *-қ(-уқ)* - от исовчи қўшимча; у отдан эмас, феълдан от исайди. Шундай экан, бу сўз ўзагининг "ер ҳайдовчи *хўкиз*"га боғлауви ўрилин эмас. Сўзнинг *қўш*- ўзиги "бириктирмоқ" маъносида ҳам эмас, у "шеър тўқимоқ" маъносидадир. Бу маъно қадимги туркий тилда амал қилган. "Шеър тўқимоқ" маъносидаги *қўш*- сўзини, жум-

ладан, "Девону луғатит турк"да учратамиз: *ол йыр қошды - у шеър ёзди* (МК, II.22).

Демак, манбаларда қайд этилган мисоллардан ҳозирги *қўшук* атамаси тарихан *қўш*- феълнинг "қўшмоқ, бириктирмоқ" семасидан эмас, "(шеър, ашула) тўқимоқ" семасидан ясалганлиги англашилади.

ТАРХАНИ: Қўшиқнинг бир тури.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур қўшиқнинг ушбу турига мисол келтириб ёзади:

Бу чархнинг мэн көрмэгән жаяр-у жафа:сы қалдыму,

Ҳам хаста көнглум чэкмэгән дард-у бала:сы қалдыму.

Атра:к арасыда бир суруд бар-ким, тархани; дэрләр, бу вазини анга тақсим қылурулар, ики даврда бағланыптур: тақсими бир даврда ва айалғусы бир даврда (Мухтасар, 155).

ТУРКИ: Бу-да қўшиқнинг тури.

Алишер Навоий "Мезону-л-авзон"да қўшиқнинг бу турини шундай таърифлайди: *Йана сурудэдур-ким, аны турки: дэпдурләр, бу лафз анга алам болуптур ва ул ға:йатдын ташқары дилписинд ва руҳафза: ва ниҳа:йатдын мутажа:йиз айш аҳлыға судманд ва мажса:лис ара суруддур, андақ-ки, сала:тин аны йахшы айтур эли тарбийатлар қылыпдурлар, турки:гойлик лақабы билә машхурдур* (МА, 181). Муаллиф бу қўшиқнинг вазинига мисол қилиб қуйидаги байтни келтиради:

Эй саа:дат матла'и ул а:раз-и ма:ҳинг сэнинг,

Аҳл-и бийниш қиблага:ҳи ха:к-и дарга:ҳинг сэнинг (ўша ерда).

Заҳириддин Бобур қўшиқнинг бу тури ҳақида ёзади: *Султан Хусайн Мирза:нынг зама:нында йана бир суруд чықты-ким, турки:гә-оқ мавсум балды, анга дағы ушбу вазини (яъни тархани: вазини - Қ.С.) тақсим қылурулар, ул дағы ики даврда бағланыптур* (Мухтасар, 155).

ЧИНГА: Қўшиқнинг тури, ўлан.

Алишер Навоий "Мезону-л-авзон"да чингä ҳақида ёзади: *Йана чингäдур-ким, турк улусы зуфа:ф ва қыз кочурур тойларыда аны айтурлар, ул сурудэдур баға:ят муассир ва ики нав'дур. Бир нав'ы ҳэч вазн билä ра:ст кэмäс ва бир нав'ыда бир байт айтылур-ким, мунсарих матейи мавқуф бахрыдур ва йар-йар лафзыны радиф орныға мазкур қылулар, андақ-ким:*

*Қайсы чамандын эсип кэлди саба:, йар-йар,
Ким, дамыдын тушти от жа:ным ара, йар-йар*

(МА, 180).

□ = олане.

ОЛАНГ - қўшиқнинг тури.

Заҳририддин Бобур "Мухтасар" асарида Навоий тилга олган чингäнинг иккинчи навиши оланг деб атайди. У ёзади: ... *Турк шу'ара:сында бу вазнда диги руба:'и:-дэк ики байттын артуқ айтмаслар. Аптра:к арасыда бир суруд бар-ким, оланг дэрлär, аксар тойларда айтурлар... Аввал сурудги тақсим қылулда ҳар мисра'дын сонг йар-йар лафзын кэлтурурлär* (Мухтасар, 172).

□ = чингä.

БУДАЙ-БУДАЙ - халқ қўшиқларидан бири.

Навоий бу қўшиқ тури хусусида: *Озбэклärнинг будай-будайы ҳэч вазн билä ра:ст эмäс*, деб ёзади (МА, 181). Бунинг билан мазкур қўшиқ турининг аруз вазнида эмаслиги таъкидланмоқда.

ОЗМАҚ - халқ қўшиқларидан бири.

Навоийнинг таъкидича, бу қўшиқ тури ҳам ўзбекларнинг будай-будайи сингари ҳеч бир аруз вазни биле рост эмас (МА, 181).

ШЭ'Р (<ар. *še'r*; қўилиги *аш'а:р* <ар. *aš'a:r*)- шеър, назм.

Ушбу атама туркий адабиётшуносликда "шеър, назм" ҳамда "шеърый сатр, шеърый мати" маъносида қўлланган. Жумладан, "Қутадғу билиг"дан олинган қуйидаги мисолда *шэр сўзи* "назм" маъносидадир: *Уқар эрсä шэр ҳам қошар эрсä сз* - (Котиб) шеърни уқадиган, ўзи ҳам шеър тўқийдиган бўлса (ҚБ, 2592). Шунингдек, "Қутадғу би-

лиг" дан ора-ора турткилар (рубойлар) ҳам ўриш олган. Ушбу турткиларга асарнинг уйғур ёзувли А (ҳирот нусхаси) ҳамда араб хатли С (қоҳира) нусхасида *шўр* деб сарлавҳалар қўйиб кетилган.

Рабузийнинг "Қисасъ Рабузий" асарида мати ичида шеърлар берилди. Уларга ҳам *шўр* деб сарлавҳалар қўйилган (ҚР, I.39,116,121,166).

"Қутаду билги"нинг насрий муқаддимасида "назм, шеърят" маъносида *шўр* ning қўшлик шакли *аш'ар* ҳам қўлланган. *Мочин ҳақимларининг аш'арлари бирла арисли қолмош бу китобни оқитли* - Мочин доинимандларининг шеърлари билан тартиб берилган ушбу китобни уқитувчи.

[] = назм.

НАЗМ. Туркий адабиётшунослик тарихида *шўр* га синоним сифатида *назм* атамаси ҳам қўлланган. Масалан, Навоий "Муҳокамату-л-луғатайн"да туркий шеърларни ўриш билан *туркий назм* атаган (қarang: МЛ, 109).

[] = *шўр*.

БАЙТ (сар. *байт* "уй" сўздан; қўшлиги *абйат* <ар. *abu:at*) - аруз шеърининг маъниқ ва мазмун жиҳатдан ўзгариш болмаган бир жуфт мисраси, шеър уяси. Унинг "байт" (яъни "уя") аталувиининг боисини Алишер Навоий "Меъонун-л-авзон"да шундай таърифлайди: *Байтны-ки уй аты бирла ашадурлар, муна:сабаты муны дэбдурлар-ки, уйнинг чун бина:сы тóрт руки билэдур, бу байтнынг ҳам бишасы тóрт руки билэдур. Бу байтда ҳам ма'ни ҳассиятыдын көп нималар болур, ҳапта: уйнинг махзунат ва махфияты орыга ҳам мунда махфий ва мактум хаши:лат ва ма:ни: тапса болур, бу муна:сабатлардын аны байт дэптурлар* (МА, 137-138).

Ушбу атама адабиётшунослик тарихида икки маънода қўлланган. Бонлаб, мисра жуфтлигини билдирган. Жумладан, Навоийнинг "Муҳокамату-л-луғатайн" асарида битилган қуйидаги сатрларда *байт* атамаси орқали иккилик назарда тутилган: *Дилвази дэмэй-ки, баҳр-и ум-ма:ндур, ҳар газил анда жава:ҳирдын мамлу бир сафина;*

сафина дэмэй-ки, хазинадур, ҳар байты бир уй маа:ни: гавҳарларьдыи анда йуз давина (МЛ, 130). Ёки "Мажолису-н-нафюс"да Бобир мирзо ҳақида маълумот берар экан, унинг бир форсча рубойиси ва туркий байтини мисол қилиб келтиради. Туркийсини "*бу туркчә байт ҳам (анынг дурур)-ким*" дея қайд этади. Мана Бобир мирзонинг Навоий назарига тушган ўша байти:

Нәчә йузунг көрун хайра:н олайыи,

Ила:ҳи: мән сәягә қурба:н олайыи (МН, 132).

"Муҳокамату-л-луғатайн"да туркий сўзлар (синонимлар) маъносини изохлаш мақсадида Навоий уларга мисоллар келтиради ва ҳар бирини *байт* деб атайди (қаранг: МЛ, 109-112).

Байт атамаси классик адабиётшуносликда "шеър, наэм" маъносини ҳам билдирган. Жумладан, Юсуф Хос Ҳожибнинг "Қутаду билиг" асарида ора-ора тўртликлар ҳам келтирилади. Баъзан ушбу тўртликларни муаллиф *байт* деб ҳам атаган: *Бу сөзкә тануқы бу байтыг оқы - Ушбу сўзнинг исботи учун бу байтни ўқи* (ҚБ, 2012).

Байт атамаси "наэм" маъносида "Қисаси Рабғузий"-да ҳам қўлланган. Жумладан, асарда келтирилган муаллифнинг кўкلامни таърифловчи газалига *Байт. Баҳа:рийа:т Мавла:на: На:сируддин Рабғузи:* деб сарлавҳа қўйилган (ҚР, I.103). Асардан жой олган бошқа шеърлар ҳам *байт, шэ'р* деб аталган (қаранг: ҚР, I.101, 114, 118).

Британ музейида сақланаётган Оғ. 8193 рақамли уйғур хатида битилган мажмуа якунидан мумтоз адабиётимиз намояндаларининг шеърлари ҳамда тўртликлар ўрни олган. Ана шу тўртликлардан бирига ҳам *байт* деб сарлавҳа қўйилган (нашрига қаранг: ТЭЁ, 145).

"Муҳокамату-л-луғатайн"да Навоий омоним сўзларининг шеърый санъатдаги ўрнини таърифламоқ учун икки туюқ (тажйис)ни мисол келтиради ва уларни ҳам *байт* деб атайди (қаранг: МЛ, 112-113).

Мянбаларда "наэм, шеър" *абйа:т* деб ҳам аталган. Масалан, Навоий "Ҳамсату-л-мутаҳаййирин" асарида

"Ҳайрату-л-аброр"дан олинган байтларни (маснавийни) *абйа:т* деб (бу *абйа:т* андын дурур-ким) қайд этади (ХМ, 49). Шунингдек, "Ҳолати Сайид Ҳасан Ардашер" асарида Сайид Ҳасан Ардашер ҳақида "*Маъна:на: Лут-фи: шэ'рларыдын абйа:т оқурлар эрди*" деб ёзади (СҲА, 78). Мазкур жумлада *абйа:т* атамаси билан "байтлар, шеър" назарда тутилган.

ҚАСИДА (<ар. *qasida*).

Қасида Аллоҳни, пайғамбар, улуғ авлиёлар ёки машҳур кишиларни мадҳ этувчи шеърдир. Шу боис, маъбаларда Аллоҳга бағишлангани ҳамд, пайғамбарга аталгани *наът*, бошқалари *мадҳ* деб ҳам юритилади. Масалан, Мавлоно Саккокий девонидан 13 қасида ўрин олган. Шулардан биринчиси муножот, кейингиси наът, қолганлари ўша даврда ўтган улуғ кишилар ва амалдорларга бағишланган мадҳиялардир. Бири машҳур сўфий Муҳаммад Порсога аталган. Мазкур қасидага *Дар мадҳ-и Хва:жи Муҳалмад-и Парса; наввара'лла:ху марқадаҳу* (Хожа Муҳаммад Порсо (Аллоҳ марқадини нурлантирсин) нинг мадҳи) деб сарлавҳа қўйилган (Сак,102). Қасидалардан бешгаси улуғ олим ва ҳукумдор Улуғбек Мирзога аталган. Уларга *Дар мадҳ-и Улуғ-бэг Мирза; наввара'лла:ху марқадаҳу* (Улуғбек Мирзо (Аллоҳ марқадини нурлантирсин) нинг мадҳи) деб сарлавҳа қўйилган (Сак,108,124,156). Бир қасида 1405-1409 йилларда Самарқандда ҳукмронлик қилган Халил Султонга аталади. Унинг сарлавҳаси: *Дар мадҳ-и Халил Султа:н* (Халил Султоннинг мадҳи) (Сак,116). Тўрт қасида ўша давр ҳукмдорларидан бири Арслон Хожа Тархонга аталган. Уларнинг бирига *Дар мадҳ-и Арслан Хва:жи, наввара'лла:ху марқадаҳу* (Арслон Хожа (Аллоҳ марқадини нурлантирсин) нинг мадҳи) деб сарлавҳа қўйилган (Сак,170).

Маъбаларда қасида атамасини ҳам учратамиз. Масалан, Аҳмад Ношо девонига кирган айрим қасидаларга матнда қасида деб сарлавҳа қўйилган: *Қасида ли-ажли Султа:н Ба:йазид* (АД,94).

□ = мадҳ.

ҒАЗАЛ (<ар. *ğazal*; кўплиги *ғазалийа:т* <ар. *ğazaliya:t*) - мумтоз адабиётда кенг тарқалган лирик шеър тури.

Ғазалнинг илк байти *матла'*, сўнгги байти *мақта'*, матладан кейинги байт *хусн-и матла'*, мақтадан аввалги байти *хусн-и мақта'*, шоирнинг исми-тахаллуси кечган байт *махлас байт* дейилади.

Ғазал атамаси манбаларда кўп учрайди. Масалан, Хоразмийнинг "Муҳаббатнома" достонида ора-ора ғазаллар ўрин олган. Асарнинг уйғур ёзувли нусхасида (Британ музейида сақланаётган Оғ. 8193 рақамли қўлёзма таркибида) улар *ғазал* сарлавҳаси билан ажратиб кетилган. Шеър матлаида ҳам улар ғазал эканлиги таъкидланади. Масалан, дostonдан жой олган илк ғазалнинг матлаи шундай:

Хусайни: пардасы узрә тузуп са:з

Муғинни: бу ғазалны қылды ағаз:з (Муҳ.н.,21).

1480 йили Истанбулда Абдулраззоқ бахши кўчирган мажмууга Лутфийнинг тўққиз, Саккокийнинг уч ғазали киритилган. Айримларининг сарлавҳасида улар *ғазал* деб қайд этилади: *Бу дағи Лутфи:нынғ ғазалы, Мавла:на: Лутфи:нынғ ғазалы, Лутфи: ғазалы, Сакка:жи:нынғ ғазалларыдын йана бир ғазал айтур* (шеърларнинг нашрига қаранг: ТҒҒ, 137-142).

"Қиссаси Рабғузий"да ҳам ора-ора келган ғазалларга *ғазал* деб сарлавҳа қўйиб кетилган (қаранг: ҚР, I. 122, 126).

Шеърый девонларда ғазаллар *ғазалийа:т* деб юритилган. Жумладан, Алишер Навоий девонидан ўрин олган ғазаллар бошига китобда *ғазалийа:т* деб сарлавҳа қўйилган (Девон, 156).

ҚИТ'А (<ар. *qit'a*; кўплиги: *муқатта'а:т* <ар. *muqatta'a:t*). Алишер Навоий "Муҳокамагу-л-луғатайн" муқаддимасида сўзнинг қудрати ва қиймати хусусида фикр юритиб, икки қитъа келтиради. Матнида улар *қит'а* деб номланган (қаранг: МЛ, 105-106).

Шеърлий девонларда қитъалар мажмуи *муқатта'а:т* деб номланган. Жумладан, Навоий девонидан жой олган қитъаларга *муқатта'а:т* деб сарлавҳа қўйилган (Девон, 210 б).

РУБА:'И: (<ар. *rubā:ī*; кўлиги: *рубā:'ийā:т* <ар. *rubā:'īyā:t*). Арузда ёзилган, муайян қофияга эга бўлган тўртлик.

Рубоийнинг вазни ҳақида Алишер Навоий "Мезону-л-авзон"да яхши маълумот берган (МА,157-160).

"Муҳокамату-л-луғатайн"да Хусайн Бойқаро (=Абу-л-ғозий Султон Хусайн Баҳодирхон) таърифини битар экан Навоий унга атаб икки рубоий бағишлаган. Асарда уларга *рубā:'и:* деб сарлавҳа қўйилган (қаранг: МЛ,129). Шунингдек, асар якунида мазкур рисоланинг ёзилиш таъриhini рубоийда битган. Мана ўша рубоий:

Бу на:ма-ки, йазды қалимым тартып тил,

Та'рихын анынг жума:дийу-л-аввал бил.

Куннинг рақамыны ча:ршанба қылтыл,

Тоққуз йуз йылдын отуп эрди бэш йыл (МЛ,132).

Рубоийда таъкидланувича, асар ҳижрий 905 йил, жумадияул-аввал ойн, чоршанба кунн тутаган. Бу сана 1499 йил 18 декабрга тўғри келади.

"Мажолис-у-л-нафис"да ҳам Навоий ўрни-ўрни билан рубоийлар келтиради. Асарда улар *рубā:'и:*, *рубā:'и:ий* деб аталган (қаранг: МН,9,64).

Шеърлий девонларда рубоийлар мажмуи *рубā:'и:ий:т* деб номланган. Жумладан, Алишер Навоий девонидан ўрин олган рубоийлар бошига *рубā:'ийā:т* деб сарлавҳа қўйилган (Девон, 218б).

□ = *ду байти;* *тара:на.*

ДУ БАЙТИ: (<форс.+ар. *du bayti* "икки байт"). Рубоийнинг бошқа бир номи. Икки байтдан иборат бўлгани учун у шундай аталган (Навоийнинг изоҳига қаранг: МА,157).

□□ – *рубā:'и:*; *тара:на.*

ТАРА:НА (<ар. *tara:na* "нағма" сўзидан). Тўртала мисраси қофиядон рубоий (Навойнинг таърифига қаранг: МҲ, 157).

□ = руба'и; ду байти.

АРУЗВА:РИ: (<ар. *aruzva:ri:*) - шеър тури.

Навойнинг маълумотига кўра, Ироқ турклари орасида кенг ёйилган суруд бўлиб, унинг байти кўпроқ ҳазажи мусаммани солимда ва яна рамали мусаммани маҳзуфда битилади (МА, 181). Навоий арузворийнинг ҳар икки турига мисол ҳам келтирган (ўша жойда).

МУХАММАС (<ар. *muhammas*) - бандлари беш мисрали арузда ёзилган шеър тури, маъноси "бешлик" дегани.

Алишер Навоийнинг девонидан жой олган айни турдаги шеърларга *мухаммас* деб сарлавҳа қўйилган (Девон, 195а).

МУСАДДАС (<ар. *musaddas*) - бандлари олти мисрали арузда ёзилган шеър тури.

Алишер Навоий девонидан ўрин олган айни турдаги шеърларга *мусаддас* деб сарлавҳа қўйилган (Девон, 198 а).

ТАРЖИ:’БАНД (<ар. *tarji’band*) - аруз шеър тури.

Алишер Навоий девонидан ўрин олган айни турдаги шеърларга *са:қи:на:ма-и таржи:’банд* деб сарлавҳа қўйилган (Девон, 1996).

МУСТАЗА:Д (<ар. *mustaza:d*) - шеър тури.

Алишер Навоийнинг ёзишча, мустазод халқ орасида тарқалган бўлиб, "ҳазажи мусаммани ахраби макфури маҳзуф вазнида анга байт башлап битип, анынг мисраидын сонгра ҳамул бахрнынг икки рукны билә ада: қылып, суруд нағаматыға ра:ст кэлтурурләр" (МА, 180-181). Навоий мустазодга бир байт мисол ҳам келтирган (ўша жойда). Навоий девонидан ўрин олган мустазодга эса *мустаза:д* деб сарлавҳа қўйилган (Девон, 194 б).

МУҲАББАТНА:МА (<ар.+форс. *muhabbatna:ma*).

Алишер Навоий "Мезону-л-авзон"да ёзишига қараганда "Муҳаббатна:ма" деб аталгучи шеъринг асар турк улуси орасида тарқалган ва уни "ҳазажи мусаддас-и

мақсур" баҳрида битилур (МА,180). Хоразмийнинг "Муҳаббатнома"си ҳам айни баҳрдадир.

ЛУҒАЗ (<ар. *luğaz*) - жумбоқ, чистон, топишмоқ.

Алишер Навоий девонидан ўрин олган айни турдаги шеърларга *луғаз* деб сарлавҳа қўйилган (Девон, 2346). Ёки Аҳмад Шошо девонидан ўрин олган топишмоқ-шеърларга *Луғаз-и шатранж* деб сарлавҳа қўйилган (АД, 301).

МУ'АММА: (<ар. *mu'amma*; кўнлиги: *му'амма:ийат* <ар. *mu'amma:iyat*) - шеър шакли.

Муаммо намуналарини Алишер Навоийнинг девонида учратамиз. Қўлёзмада уларга *му'амма:ийат* деб сарлавҳа қўйилган (Девон, 336б).

ФАРД (<ар. *fard*; кўнлиги: *муфрида:т* <ар. *mufrida:t*) - иккилик шаклидаги шеър тури.

Фард намуналарини Алишер Навоийнинг девонида учратамиз. Девон қўлёзмасида уларга *муфрида:т* деб сарлавҳа қўйилган (Девон, 242а).

МАРСИЙА (<ар. *marsiya*) - бирор шахс ўлими муносабати билан тўқилган шеърин бағишлов.

Туркий марсиянинг энг эски намунаси Али Эр Тўнга (=Афросиёб) ҳақидаги дostonга киритилган. Dostonдан олинган ушбу марсияни Маҳмуд Кошғарий ўзининг "Девону луғатит-турк" асарида келтиради. Мана ўша тўртлик:

*Али Эр Тонга олдиму,
Эсиз ажун қалдыму.
Ойлак очип алдыму,
Энди йурак йыртылур.*

(Али Эр Тўнга ўлдими,
Ярамас дунё қолдимми.

Дунё ундан ўчини олдимми,

Энди юраклар пора-пора бўлмоқда) (МК, I, 47).

Марсия намуналарини урхун-енисей битигларида ҳам учратамиз. Жумладан, Кул тигин битигида Билга хоқон тилидан сарқарда ўлиминин хотирлаб айтилган ушбу мағи парчаси марсияга мисол: *Кул тигин йоқ әрсәр, қон олтәчи әртигиз. Ишим Кул тигин кәрғәк болты, озум*

сақынтым. Көрүр көзум көрмәс-тәг, билир билегим билмәс-тәг болты. Өзум сақынтым. Өд тәнгри йасар, киси оғлы қоп Әлугли төрумүс. - Кул тигин бұлмаса, бутунлай ўлар эдингиз. Иним Кул тигин вафот этди, ўзим алам чекдим. Кўрар кўзим кўрмасдек бўлди, билар ақлим билмасдек бўлди [яъни: кўзларимнинг нури кетиб, эсқушимдан айрилдим], ўзим алам чекдим. Дунёни Тангри ясайди, инсон боласининг бари ўладиган қилиб яратилган (КТу, 50).

Марсия намуналари, айниқса, енисей матнларида кўп учрайди.

Алишер Навоий "Мажолису-н-нафоис"нинг сўнги мажлисида Хусайн Бойқаро шеърятини таҳлил этар экан, унинг Хожа Ҳофиз Шерозийга бағишланган марсияси (*ғазал таврида марсийи а:мээ шэ'р*)ни тилга олади ва радиф мисоли учун шеърнинг матламини келтиради. Мана Навоий келтирган ўша байт:

*Ва:й йуз минг ва:й-ким, сарв-и рава:ным бардыли,
Ҳуш-у сабрым мулкидин и:ра:м-и жа:ным бардыли*

(МН, 143).

ТАРИХ - шеърини санъат(муаммонинг бир тури).

Бундай тарихда бирор воқеа ёки муайян шахс ўлимининг санаси яширинган бўлади. Яширин сана абжад ҳисоби билан чиқарилади. Тарих туркий асарларда ҳам, кўпроқ, форсчада битилган. Масалан, Заҳириддин Бобур ўзининг "Бобурнома"сида ўрни билан ёзган тарихлар фарсийда. Асарда Улуғбек ёки унинг ўғли Абдуллатиф Мирзонинг ўлими санасига битилган тарихлар бунга мисол (қараңг: БН,48). "Бобурнома"да улардан бири *Улуғбег мирза:ныннг вафтыныннг тарихы таврә ва:қә болуптур. Назм ...* деб бошланади. Абдуллатиф ўлимига аталган назм эса *Аныннг тарихы ҳам таврә ва:қә болуптур* деб бошланган (ўша ерда).

Аҳмад Пошо девонига киритилган тарихлар туркийдандир (қараңг: АД,293-294). Уларга *Тарих-и фатҳ-и қал'а-и Эрманак; Тарих-и жулус-и Султа:н Би:изид; Тарих-и ха:на-и Ход Мигуйад; Тарих* деб сарлавҳалар қўйилган.

Тарих атамасининг бошқа маънолари ҳам бор. "Тарих китоблари" бўлимидаги *тарих* атамасининг изоҳига қаранг.

Достонлар, эпик асарлар

КАВИ (<анат. *kavya*) - эпос, достон, эпик асар.

"Сюань-цзан кечмиши" асарининг қадимги туркий версиясида таржимон Шингқу Шели тутунг мазкур асарни *кави ном битиг* деб қайд этган: *Бодисатв тайто самтсо ачарининг йоруғун уқытмақ атлығ тси-ин-чун тигмă кави ном битиг*. *Бишинч улуш тугăди* - Бўдисатв тайтў самтсў ачари [яъни Сюань-цзан]нинг йўруғ-кечмиши ҳақидаги "Тси-ин-чун" отли кави [яъни эпик] нўм битиг. Бешинчи бўлим тугади (СЦ, V.87).

МАСНАВИ: (<ар. *masnavi*): Ушбу атама арузда битилиб, жуфт мисралари ўзаро қофияланиб борувчи асарни билдиради.

Алишер Навоий "Муҳокамату-л-луғатайн"да турк алфозидаги *қабғ* сўзининг таърифи учун келтирган қуйидаги байт маснавийга мисол. Муаллифнинг ўзи-да уни *маснави:* деб таъкидлайди: *Маснави:да бир жама:ат хоб та'рифыда мундақ дэйилиндур-ким, байт:*

Мэнгизлăри гул-гул, мижалары ха:р,

Қабғалары кэнг-кэнг, ағызлары та:р (МЛ, 112).

Навоийнинг девонидан ҳам маснавий ўрин олган. Унга қўлёлмада *маснави:* деб сарлавҳа қўйилган (Девон, 2046).

Шарқ адабиётида йирик эпик асарлар маснавийда битилган. Шунинг учун ҳам адабиётшунослик тарихида *маснави:* атамаси йирик эпик асар, "достон" маъносини ҳам англатган. Жумладан, Алишер Навоий "Мажолисун-нафос"да Мавлоно Лутфийнинг ижоди ҳақида маълумот берар экан, мазкур атамани айни маънода қўллайди: *Мавла:мас:нынг "Зафарна:ма" тиржимасыда он минг байтдын артуқрақ маснави:сы бар, байазға йазмаган учун шўрот тутмады* (МН, 56). Ёки асарнинг еттинчи мажлисида Сайид Аҳмад мирзо ҳақида маълумот битар экан, унинг маснавийсини ҳам ёдга олади: *Маснави: тав:рида "Лита:фатна:ма" анынгдур* (МН, 133).

Заҳириддин Бобур ўз "Бобурнома"сида АлишерНавоий ижоди ҳақида маълумот бериб, унинг олти маснавий китоби борлигини таъкидлайди: *Алты маснави: кита:б назм қылыптур: бэши "Хамса" жыва:быда, йана бир "Мантикут-тайр" вазныда "Лиса:ну-т-тайр" атлыг* (БН,153).

ДА:СТА:Н (<форс. *da:sta:n*) - ийрик ҳажмли шеърӣ-эпик асар.

Алишер Навоий "Хамса"га кирган достгонларини *да:ста:н* атаган. Масалан, "Сабъан сайёр" 12- бобининг наерий бошламасини *Да:ста:н а:та:зы ...* деб бошлайди (X.220), "Садди Искандарий"нинг 15- бобини эса *Искандар да:ста:нынның а:ға:зы-ким ...* (X.294) деб бошлаган.

Ёки "Хамсату-л-мугаҳаййирни" да у ўзининг "Ҳайрату-л-аброр"ини *да:ста:н* деб таъкидлайди (ХМ,49). "Лисону-т-тайр" да ҳам Навоий мазкур асарга нисбатан *да:ста:н* атамасини қўллаган:

... Ким нави: қушлар тили алҳа:ндыр,

Дилқаш афға:ни хазин да:ста:ндыр.

Турки: услуб эрди ҳам бу да:ста:н,

Танқу-дэг эрди Нава:йи:дын ниша:н (ЛТ,242).

□ = *улуғ йыр. Қарапг: йыр~ыр.*

НА:МА (<форс. *na:ma*) - ушбу сўз асли "хат, мактуб" маъносини билдирган. Навоий "Муншаот"ига кирган мактубларнинг айримлари маънада *на:ма* деб қайд этилган. Бадий адабиётда мактуб тарзида ёзилган дostonлар ҳам шу ном билан аталган. Масалан, Харазмийнинг "Муҳаббатнома", Хўжаандийнинг "Латофатнома", Амӣрийнинг "Даҳнома" каби дostonлари айни турга мансуб.

Мазкур атама кенг маънода бадий, тарихий асарларга нисбатан ҳам қўлланилган. Масалан, "Кутаду билли"нинг муқаддимасида таъкидланувича, ушбу асарни *"Шаҳна:ма-йи-турки:"* ("Туркий Шохнома"), *"Наво:на:ми-йи-мулук"* ("Маснавлар пандномаси") деб ҳам атаганлар. Заҳириддин Бобурнинг "Бобурнома", Солиҳнинг "Шайбонийнома", Хиромийнинг "Тўтиннома" каби асарлари ҳам шу номда.

□ Ушбу атаманинг "мактуб, хат" маъносига қиёсланг: *битиг (3), мактуб, руқ'а, ниша:н, инша:, арзада:шт, ина:йат, ина:йатна:ма, хат (3).*

Панду насиҳат ва мақоллар

ҚУМАРУ~ҚУМАРТҚУ~ХУМАРУ. Қадимги туркийда бу сўз "ёдгорлик, мерос; эсдалик" маъноларини англатган. Масалан, Маҳмуд Кошғарий луғатида: *хумару* - мерос: *Буны атамдан хумару болдым* - Бу отамдан қолган мерос; *хумару* - эсдалик (МК, I.416-417). Ёки "Қутадғу билиг"дан олинган ушбу мисолларга эътибор беринг: *Киши олаё андын қумару қалыр* - Киши ўлса, ундан мерос қолади (ҚБ, 1446). Қуйидаги байтни кузатинг:

Кишидин кишикә қумару сөз-ол,

Қумару сөзи тутса, асғы йуз-ол.

(Кишидан кишига (қоладиган) мерос - сўздир,

Мерос сўзни [яъни оталар сўзини] тутсанг, нафи юз-дир) (ҚБ, 187).

Ушбу байтнинг биринчи мисрасидаги *қумару* - "мерос" маъносини, иккинчи байтдаги *қумару сөз* эса "насиҳат, оталар сўзи" маъносини англатган.

Матиларда *қумару* сўзи "васиятнома; панднома" маъносида ҳам қўлланган. Масалан, "Қутадғу билиг"да асар қаҳрамони Ойтўлди эликка панднома, васиятнома ёзади ва уни *қумару* деб атайти:

Айур: Бу битиг тут, йитурмә, оғул,

Элигкә тэгургил, қумару бу-ол.

(Айтди: Ўғлим, бу номани сақла, йўқотма,

Уни эликка етказ, бу васиятномадир) (ҚБ, 1476).

◆ "Қутадғу билиг"да "васиятнома" маъносида *қумару битиг* ҳам қўлланган. Китобда Ойтўлди тилидан шундай сўзланади:

Ол ачығ йануты қумару битиг,

Битиб қозтум эмди сэнгәр эй тэтиг.

(Ўша иноятларингга жавобан ушбу пандномани

Энди сен учун ёзиб қолдирдим, эй тетик) (ҚБ, 1339).

Асарда Ойтўлди эликка битган васиятноманинг матни ҳам берилган (қаранг: ҚБ,1329-1474).

Манбаларда бу сўз *қумару сав* (~сўз), *қумару панд* шаклларида ҳам қўлланган. Бу атамалар "панд, насиҳат, ўгут" маъносини билдиради.

ӨТ - ўгут, насиҳат.

Ушбу атама, ҳарқалай, қадимги туркий *ō* ўзагига боғланади, чамаси. Қиёсланг, қадимги туркийда: *ō* - "ўйламоқ, фикр қилмоқ" (ДТС,375). *ōg* (ақл) сўзи ҳам шундан. Ушбу сўз ҳозирги *ўргат* сўзининг таркибида бор: *ōg + pā + m > ögpām > örgām*. Ёки яна қиёсланг, ҳозирги туркчада: *öğret* - ўргат; *öğretmen* (ўқитувчи) сўзи ҳам шу ўзакдан.

Маҳмуд Кошғарийнинг "Девону луғатит турк" асарида ёзилувига қараганда: *ög* - ақл ва зийраклик. Шунинг учун ёши улуг ва ақллиларга *ögä* лақаби берилади. Бу сўз ўрта ёшга етиб улғайган ҳар бир ҳайвоцга нисбатан ҳам инплантилади. Шунингдек, тўрт ёшдан ошган отларга *ög ат* дейдилар (МК, I.82).

◆ *от билиг* - таълимот (ДТС,391), *От* атамаси *от сав*, *от сав ириг* шаклида ҳам қўлланган. "Кутадғу билиг"-да Юсуф Хос Ҳожиб ўгут, насиҳатларни шундай атаган:

Нэку тэр эшиткил тоңги алп эриг,

Билип сазләмиш, көр, бу от сав ириг. -

(Ботир, баҳодир кишини эшитгин, нима дейди,

У ўгут, панд, насиҳатни билиб сўзлабди, кўргин)
(ҚБВ, 2106).

Ушбу сўз *от сав* шаклида ҳам қўлланиб, "панду насиҳат" маъносини беради. Жумладан, "Кутадғу билиг" асарида Ойтўлди эликка васиятнома, насиҳатлар ёзиб, уни *от сав*, *қумару* деб таъкидлайди: *Битиб қозтум от сав, қумару оқын* - Панду насиҳатлар ёзиб қолтирдим, ўзинг учун ўқигна (ҚБ,134).

ПАНД (<форс. *pand*) - панд, насиҳат.

Юсуф Хос Ҳожиб ўз ўгутларини *панд* деб ҳам атайдис:

Сэнгә сазләдим мэн сазум, эй оғул,

Сэнгә бәрди бу панд азум, эй оғул. -

(Мен сўзимни сенга сўзладим, эй ўғил,

Бу пандни ўзим сенга бердим, эй ўғил) (ҚБВ,14а).

МАСАЛ (<ар. *masal*; кўплиги: *амса:л* <ар. *amsa:l*) - мақол, ҳикматли сўз.

Юсуф Хос Ҳожибнинг "Қутадғу билиг" асарида "мақол, ҳикматли сўз" маъносида *сау* билан бирга *масал* сўзи ҳам қўлланган: *Масал кэлди туркчә мунгар мэнгзәтур* - Бунга монанд туркча мақол бор (ҚБВ,270); *Мунгар мэнгзәту кэлди туркчә масал* - Бунга ўхшаш туркча мақол бор (ҚБВ,186). Айни таъкидлардан сўнг асарда туркча мақоллар ҳам келтирилади (ўша байтларнинг давомига қаранг).

Бу сўз "Ҳибату-л-ҳақойиқ"дан олинган қуйидаги мисолда ҳам "мақол, ҳикматли сўз" маъносини англатган: *Бу бир сөз озақы урулмыш масал* - Бу сўз ҳақида қадимда мақол тўқилган (ЮГА,82).

"Қутадғу билиг"нинг муқаддимасида "мақол" маъносида *амса:л* сўзи қўлланган: *Чин ҳақимларининг амса:ллари* - Чин ҳақимларининг мақоллари.

◆ *мава'из масал* - қаранг: *мава'из*.

зарбу-л-масал - мақол.

□ = *сау* (5); *сөз* (3); *шучға сөзи, кэчки сөз, қумару сөз* - қаранг: *сөз* (3).

МАВА'ИЗ~МУВА'ИЗ (<ар. *ma'izi*; кўплиги: *тава'изи*) - панду насиҳат, ўгут.

◆ *мава'из масал*. Адиб Аҳмад ўзининг "Ҳибату-л-ҳақойиқ" асарини ана шундай деб номлаган:

Битидим кита:б-и мава'из масал,

Оқыса тарыр тил йэмиш-дэг 'асал.

(Панду насиҳатлар китобини битдим,

Ўқиса, тил асал еган каби тотийди) (ЮГС,45).

□ = *сау* (5); *сөз* (3); *шучға сөзи, кэчки сөз, қумару сөз* - қаранг: *сөз* (3).

ҲИКМАТ (<ар. *hikmat*) - панду насиҳат мазмунли асар.

Қасида ва бағишловлар

БАШЫҚ~БАШҚУҚ. (Чоғиштиринг: суғд. р'šyk) - гимн, мадҳия (ДТС, 87-88).

ӨГДИ~ӨГДУ - мақтов; мадҳ, бағишлов.

"Қутадағу билиг"дан "мақтов" маъносига мисол:

Әсизкә сөкуш эзгу өгди булур,

Әунггә биқа көр қайусын қулур.

(Ёмон сўкилади, эзгу мақтов топади,

Ўзинга боқиб кўр, қай бирини истайсан?) (ҚБВ, 16а).

Манбаларда тангрига, пайғамбарга бағишланган мадҳу сано ҳам шу ном билан аталган. "Қутадағу билиг"нинг тангрига ҳамд бўлими шундай бошланади:

Әкуш өгди бирлә тумән минг сана,

Уған бир бийатқа ангар йоқ фани.

(Талай мадҳлар билан туман минг санолар бўлсин

Қодир ва воҳид илоҳга, фонийлик унинг учун ётдир)
(ҚБ, 1).

Асарнинг уйғур ёзувли А нусхасида ушбу ҳамд бўлимига *Тәнгри изза ви жалла өгдусин айур*, Муҳаммад пайғамбарга бағишланган наътга *Йалавач 'алайҳис-салим өгдусин айур* деб сарлавҳа қўйилган (ҚБА, 10, 12). Асарнинг наманган (В) нусхасида ҳамдга сарлавҳа қўйилмаган, лекин наът *Фи фазайили-н-наби 'алайҳис-салим* сарлавҳаси билан бошланади (ҚБ, 33- байтдан аввалги сарлавҳа).

◆ Матнларда *ҳамд-у өгди*, *ҳамд-у сәнас-у миннат-у өгди* шаклларида ҳам қўлланган. Қаранг: *ҳамд*.

ҲАМД (<ар. *hamd*) - тангрига бағишлов, мадҳ. Бандаларнинг Тангри таолога билдирган мамнуният ва шукроналари, ҳамду санолари.

Ислом даври асарлари, одатда, Аллоҳга ҳамд билан бошланган. Ҳамд асарнинг турига қараб шеърый ё насрий йўлда ёзилган.

"Қутадағу билиг"да *ҳамд* сўзи ўрнида *өгди* сўзи қўлланган. Жумладан, асарнинг уйғур ёзувли А нусхасида асарнинг ҳамд бўлимига *Тәнгри изза ви жалла өгдусин*

айур деб сарлавҳа қўйилган (ҚБА,10). Асарнинг араб ёзувли наманган нусхасида бу сарлавҳа йўқ. Асар бошла-нишидаги басмала ҳам асар учун, ҳам илк фасл - Тангри-га ҳамд бўлими учун сарлавҳа вазифасини ўтайди.

"Ҳибату-л-ҳақойиқ"нинг илк сатрини муаллиф ҳамд айтиб бошлайди: *Илаҳи: ӊкуш ҳамд айур-мэн сэнгӓ* (ЮГС, 1).

Алишер Навоий ҳам "Лисону-т-тайр"ни Тангри ҳамди билан бошлайди:

*Жа:н қушы чуи маптиқ-и ра:з айлаӓгӓй,
Тэнгри ҳамды бирӓ а:га:з айлаӓгӓй* (ЛТ,5).

◆ Матнларда ҳамд-у ӓгди шаклида ҳам қўлланган. Масалан, "Қутадғу билиг"нинг шеърини муқаддимасида Аллоҳга бағишланган мақтов сатрлари шундай бошланади:

*Уған бир байат-ол қамуғдын ӓзӓ,
ӊкуш ҳамд-у ӓгди ангар-оқ сиза.*

(Қодир бир худо барчадан устундир,

Талай ҳамду санолар унгагина сазодир) (ҚБ, на-шрининг 50- бетиға қаранг).

Баъзан матнларда ҳамд-у сэнас-у-миннат-у ӓгди (ҳамду сано, шукрона ва мақтовлар) шаклида ҳам кела-ди. "Қутадғу билиг"нинг насрий муқаддимаси шундай бошланган (ҚБ, нашрининг 48- саҳифасиға қаранг).

ҳамд-у сана: - Аллоҳга аталган ҳамду сано.

НА'Т (<ар. *na't* - "сифатлаш, тавсифлаш" сўзидан) - пайғамбарға бағишлов, мадҳу сано.

Наът, одатда, асар муқаддимасида, Аллоҳга ҳамд битилгандан кейин келади.

"Ҳибату-л-ҳақойиқ"нинг муқаддимасида Муҳаммад алайҳис-саломға наът айтилган. Асарнинг уйғур ёзувли А нусхасида унга *Наби: на'тында* (ЮГА,5), уйғур ва араб ёзувли В ҳамда араб ёзувли С нусхаларида *Фи на'ти-л-наби: 'алайҳис-сала:м* деб сарлавҳа қўйилган (ЮГВ,4; ЮГС,3).

"Қисаси Рабғузий" асарида муаллиф Муҳаммад расу-луллоҳ валодати қисасини баён этар экан, Аллоҳнинг ҳабиби Муҳаммадға атаб наът битган. Айни шеърға мат-

нда *На'ту а:хирун наби: 'алаҳис-сали:м* деб сарлавҳа қўйилган (ҚР, II.101).

Мавлоно Саккокий девонидан ўрин олган наътга *Дар на'т-и Наби:, салла'ла:ҳу 'илайҳи вис-саллим* деб сарлавҳа қўйилган (Сак,96).

ДУРУД (<форс. *durud*) - мадҳ, салом. Пайғамбар мадҳи шу ном билан юритилган.

Адиб Аҳмадининг "Ҳибату-л-ҳақойиқ" асарида келган наътнинг сўнги байтида наби алайҳис-саломга айтилган салом *дуруд* деб номланган. Мана уша байт:

*Бу кун тэгсу мэндин дуруд ол йарин,
Элиг туттачымга эгирсә мунга.*

(Охирагда шафоат қўлини узатувчимга

Бугун мендан мадҳу саломлар тегсин) (ЮғВ,5).

МАДҲ (<ар. *madh* "мақтов" дегани) - мадҳ, мақтов.

Рабғузий ўзининг "Қисаси Рабғузий" асарини эътиборли мўғул бекларидан бўлмиш Носируддин Тўқбуғанинг илтимосига кўра ёзди. Асар муқаддимасида унга атаб шеърини мадҳ битган. Ушбу шеър асарда *Фи мадҳи На:сируд-дин Тўқбуға бэг* деб бошланади (ҚР, I.10).

□ = қасида.

МУНА:ЖА:Т (<ар. *mina:ja:t*) - муножот, Аллоҳга ёлбориш.

"Қисаси Рабғузий"да асар давомида муножот битилган ва унга *муна:жа:т* деб сарлавҳа қўйилган (ҚР, II.128). Асарда бошқа бир ўринда келган муножотга *Муна:жа:т-и ила:ҳи:* деб сарлавҳа қўйилган (ҚР, II.112).

Алишер Навонининг "Лисону-т-тайр" асарида ҳамдан кейин муножот битилган. Асарда унга *муна:жа:т* деб ном берилган (ЛТ,9). Шунингдек, мазкур асар якунида Навонининг талаб тарийқи адосида, ишқ, маърифат, истиғно, ҳайрат, тавҳид, фано тарийқи адосида муножотлар битган. Ушбу бўлимлар ҳам достонда *муна:жа:т* деб номланган (масалан: *Талаб тарийқи адосида муна:жа:т; Ишқ тарийқи адосида муна:жа:т* ва шу каби) (ЛТ,228-236).

Насрда ёзилган диний-фалсафий асарлар

НОМ (<суғд. *nom*). 1) диний таълимот; 2) буддийликнинг муқаддас китоби.

◆ *ном битиг*. Турк будда муҳитида яратилган йирик диний асарлар, авлиёлар қиссаси, муқаддас китоблар, сутралар *ном битиг* номини олган. Чунинчи, будда фалсафасининг муқаддас китобларидан бири "Майтри сит"нинг қадимги туркий тилдаги версияси *Майтри сит ном битиг* ("Майтри билан учрашув нўм битиги") деб аталган. Ёки "Суварнапрабхаса" сутрасининг X асрда Синьку Сели тутунг табғаччадан туркий тилга таржима қилган версияси шундай аталади: *Алтун ёнгулг йаруқ йалтрықлығ қонда кётрулмуш ном ёлиги атлығ ном битиг* - "Олтин рангли нур товланадиган, ҳаммадан буюк бўлган китоб тождори отли нўм битиг". Ушбу асар фанда "Олтун ёруғ" отини олган.

ном ёлиги - буддийликнинг тождор китоби, шоҳсутра ("Олтун ёруғ"нинг тўлиқ номланишига қаранг).

СУТУР~СУДУР (<анат. *sutra*) - сутра, будда қиссалари, ҳикоятлари: *Судурта йарлықамыш-ол* - Сутрада шундай баён этилган (СЦ, V.38). Бу атама асар отига ҳам қўшиб айтилган: *Тишаствустик сутур* - асар номи (ДТС, 515).

ШАСТАР (<анат. *sastra*) - рисола, трактат: *Самтсо ачарынынг бу шастары ангысыз кёрклә уз турур* - Самтсў ачарининг бу шастари беҳад ажойиб бўлиб, маҳорат-ла ёзилган (СЦ, V.11).

◆ Манбаларда *шастар битиг* шаклида ҳам учрайди (ДТС, 520).

ТАВРА:Т~ТАВРИТ - муқаддас китоблардан бири (Қаранг: Мубай, 14).

"Сирожу-л-қулуб" асарида бу китоб ҳақида шундай ёзилган: ... "*Таврит*" атлығ кита:б (роза айынынг йэ-типчи куниндә) *Муси: пайғамбарға инди* (СҚ, 3а-3б).

Алишер Навоий "Тарих-и анбиё ва ҳукамо"нинг Мусо алайҳис-салом қиссаси бўлимида "Таврот"нинг нозил бўлишини ҳикоя қилади (ТАҲ, 213, 215, 219).

Уйғур ёзувли "Роҳату-л-қулуб" асарида "Таврот" дан мисол берилган. Матн шундай бошланади: *Ваҳа:б ибну Мунфа атлығ саҳи:ба разийалла:ху анху айтур-ким: "Таврит" кита:бында йигирми сөз көрдим-ким, битиглиг эрди.* Шундан сўнг "Таврот" дан олинган йигирма ҳикмат келтирилади (Қараиғ: РК, 146а-147а).

ЗАБУР - муқаддас китоблардан бири (қараиғ: Мубай, 14).

"Сирожу-л-қулуб" асарида бу китоб ҳақида шундай ёзилган: ... *"Забур" атлығ кита:б (роза айыныг он учиндә) Да:вуд пайғамбарға инди* (СҚ, 3а-3б).

Алишер Навоий "Тарих-и анбиё ва ҳукамо" нинг Довуд бинни Ишо алайҳис-салом қиссаси бўлимида "Забур"ни тилга олади (ТАҲ, 222).

ИНЖИЛ - түрт буюк китобдан бири (қараиғ: Мубай, 14). Христианларнинг муқаддас китоби, хазрати Исо пайғамбарға нозил бўлган.

"Сирожу-л-қулуб" асарида бу китоб хусусида шундай ёзилган: ... *"Инжил" атлығ кита:б (рози айыныг он тоқузынди) Иса: пайғамбарға инди* (СҚ, 3а, 4а).

Алишер Навоий "Тарих-и анбиё ва ҳукамо"нинг Исо бинни Марям салавоғуллоҳи алайҳ қиссаси бўлимида: *"Инжил" Иса: алайҳис-сала:мға назил болды, - деб ёзди* (ТАҲ, 233).

ҚУР'А:Н (<ар. *Qur'a:n*) - Аллоҳ тарафидан Муҳаммад алайҳис-саломга Жаброил алайҳис-салом ваҳийлигида нозил бўлган муқаддас китоб.

Уйғур ёзувли "Сирожу-л-қулуб" асарида бу китоб хусусида шундай ёзилган: ... *"Фурқан" (роза айыныг йигирми бешидә) Муҳаммад алайҳи сала:мға инди* (СҚ, 3а, 4а-4б).

Қуръоннинг қўлёзмалари мусулмон дунёсида қенг тарқалган. Унинг айрим нусхалари ўта маҳорат билан тайёрланган. Қўлёзманинг бадий безакларига алоҳида эътибор берганлар. Саҳифаларига ажойиб нақшлар ишланган, матн зарҳал жадвалларга олинган. Муқоваси чармдан ипланиб, зийнатланган. Бундай китоблар учун

энг қимматбаҳо қороз таъланган. Қуръон саводли ва моҳир хаттотларгагина буюртириб кўчиртирилар эди. Матни нафис хатда битилган. Қуръоннинг бадий безаксиз, оддий қўлёзмалари ҳам кўп.

Тошкентдаги Темурийлар тарихи музейида Қуръоннинг халифа Усмон даврида кўчирилган куфа ёзувли қимматли қўлёзмаси сақланмоқда. Бу қимматли қўлёзма "Музҳаби Усманий" деб юритилади. Китобни Амир Темураб араб мамлакатларига зафарли юртини чоғида ўз пойтахти Самарқандга келтирган эди.

Қуръон-и Карим оятлари фақат Қуръон китобидагина эмас, бошқа манбаларга ҳам киритилган. Ўша манбаларда оятлар умумий матндан ажратиб, баъзан ўзга ранг ёки хат услубида битилган. Қуръон оятлари мусулмон даври эпиграфикасида ҳам катта ўрин тутади. Улар сарой ва мадраса, масжиду мақбараларнинг пештоқларига, гумбазларига, қабр тошларига битилган.

Қуръоннинг туркий таржималари ҳам бор. Унинг илк таржималари бошлаб Қорахонийлар давридан амалга оширилган. Лекин туркий таржималари у қадар кенг ёйилмаган кўринади. Бунинг сабаби мусулмон дунёсида бу муқаддас сатрларни оригинал тилда ўқишга эҳтиёж катта эканлигида чиқар.

◆ *Қур'ан-и Карим.*

□ = *Кала:м; Фурқа:н.*

КАЛА:М (<ар. *Kala:m*) - Қуръон-и Карим манбаларда шу ном билан ҳам аталган (ТАХ, 199).

◆ *Кала:му-л-ла:ҳ* - Аллоҳнинг каломи, Қуръон-и Карим.

□ = *Қур'ан; Фурқа:н.*

ФУРҚА:Н - Қуръон-и Карим 25- сурасининг номи; Қуръон шу ном билан ҳам аталган.

Заҳириддин Бобур "Мубаййин" да ёзади:

Бу кутубдын-ки, тўртдур машҳур,

Бири Тавра:тдур, бири Забур.

Йана Инжил-у йана Фурқа:ндур,

Энди машҳур аты Қур'андур (Мубай, 14).

□ = *Қур'ан, Кала:м.*

ТАФСИР (<ар. *tafsir*). Қурон-и Карим сураларининг шарҳи шундай аталган.

Муфассирлар ўз билим даражасидан келиб чиқиб сураларни турлича, имкон қадар, бир-бирларидан яхшироқ шарҳланга ҳаракат қилганлар. Шунинг учун ҳам ҳар қайси муфассир нусхасини мустақил версия сифатида қабул қилмоқ лозим.

Тафсир китоблари икки шаклда тузилган: баъзиларида аввал Қуръон суралари келтирилиб, сўнг айни сураларнинг шарҳи келтирилади; айримларида эса тўғридан-тўғри тафсирга ўтилаверган.

Тафсирлар уч тилда тарқалган: арабча, форсча, туркийда. Туркийлари X асрдан яратила бошлади. Бизгача уларнинг бир неча қўлёзма нусхаси етиб келган. Энг эскиси туркишunosликда "Ўрға Осидё тафсири"~"Туркий тафсир" номлари билан юритилмоқда. Мутахассисларнинг фикрича, ушбу тафсир Қурон-и Карим муанян қисмининг таржимаси ва китоб сураларининг шарҳидир. Чунончи, дастлабки қисмлари таржима, сўнги бўлимлар эса шарҳдан иборат. Асар қўлёзмаси Қаршидан топилган бўлиб, ҳозир Россия ФА Шарқшunosлик институтининг Санкт-Петербург бўлимида сақланмоқда (С 197- рақамли қўлёзма). Асарнинг яратилган даври ҳам, қарши қўлёзмасининг кўчирилув санаси ҳам номаълум. Мутахассислар уни XII-XIII асрларга мансуб, деб тахмин қилмоқдалар. Асарнинг тили ҳам, матннинг ўзув хусусиятлари ҳам шундан далolat беради. Олим Қ. Маҳмудов кириш сўзи, тадқиқоти билан ушбу асарнинг факсимилини чоп эттирди (Таф.). У мазкур асарнинг транскрипцияси ва ўзбекча талқинини ҳам нашрга тайёрлаб қўйибди. Лекин бу иш ҳали нашр этилган эмас.

ҲАДИС (<ар. *hadis*) - ҳадис, ҳар сўзланганда янги хабар янглиғ тингланмоқда лойиқ, Расул аллайҳиссаломнинг сўз-ўғутлари, амри. Суннат-и Набавийя. Ҳадисдан баҳс этган илм.

Мусулмон Шарқда ҳадис китоблари ниҳоятда кенг ёйилган. Илк ҳадислар китоби халифа Умар ибн Абдула-

зиз даврида тузилган эди. Кейинчалик ислом мамлакатларида, хусусан, Маворауннаҳрда етук муҳаддислар етишиб чиқа бошлади. Булар томонидан кўплаб ҳадис китоблари таълиф этилди. Ҳадис илмида Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийнинг номи машҳур. Имом Бухорийнинг тўрт жузли "Ал-Жомий ас-саҳиҳ"и мавжуд ҳадис тўпламлари орасида энг ишончли ва мукаммалдир. Китобга энг саҳиҳ ҳадислар жамланган.

Мумтоз шеърятда ҳадислар мазмуни асосида шеърий асарлар ҳам яратилган. Туркий адабиётда бу анъанани Адиб Аҳмад Юғнакий бошлаб берди. У ўзининг "Ҳибату-л-ҳақойиқ" асарида билим ўрганишининг фойдаси, ахлоқ-одоб, тилин ортиқча сўзлардан тийиш, саҳийлик, тавозелик каби инсоний масалалар борасида баҳс юритар экан, муқаддас сатрларга мурожаат қилади: оят, ҳадислардан келтириб, уларнинг маънисини ўз ўгутилари билан талқин этади. Адиб ҳикматлари оят, ҳадислар билан уйғунлашиб ўз тасдиғини топади.

Туркий адабиётда Алишер Навоий ҳам ҳадислар асосида асар ёзди. У "Арбаин"дир. Асарнинг "Чеҳил ҳадис" деган оти ҳам бор. "Арбаин" - муқаддима, қирқ ҳикматли қиъга ва хогимадан тузилган шеърий асар. Қиъгалари қирқ арабий ҳадис мазмунидан келиб чиқиб ёзилган. Шу билан, "Арбаин"нинг бари кўлёмаларида ҳар қайси тўртлик билан бирга мазмунидан фойдаланилган ҳадис ҳам ёзиб кўйилади. Навоий "Арбаин"и унинг куллиётларида, бошқа асарлари билан бирга ёки алоҳида китоб ҳолида кўчирилган. Унинг Абдурахмон Жомий "Арбаин"и билан бирга кўчирилган нусхалари ҳам бор.

"Қисаси Рабғузий" асарида ўрни билан Расул алайҳис-салом ҳадисларидан келтирилиб, уларнинг туркча маъноси берилади. Асарда ушбу ҳадисларнинг бошланшига *ҳадис* деб сарлавҳачалар кўйилган (масалан, қараг: ҚР, I. 144, 163).

◆ *ҳадис-и қудси* - маъноси пайғамбаримизга ваҳий бўлган ёки илҳом этилган қудсий калом.

ҳадис-и мурсал - пайғамбаримизнинг ўз ʻоғизларидан эшитилгани билдирилган Ҳадис-и шариф.

ҳадис-и саҳиҳ - шубҳа остига олинмаган Ҳадис-и набавий.

МАС'АЛА (<ар. *mas'ala*) - диний мавзудаги тортишув, муҳокама, баҳс, мунозаралар шу ном билан юритилган. Бу турдаги асарлар *мас'ала кита:бы* дейилган. Британ музейида сақланиётган Оғ.8193 рақамли уйғур хатида битилган мажмуа таркибидаги асарлардан бири ҳам айни номда. Унда 43 масъала берилган бўлиб, ҳар бири *мас'ала* деган сарлавҳа билан бошланади. Асар якунига эса *Тамам болды Мас'ала кита:бы* деб қайд этилган (МасК,1356).

Афсона, ривоят, фолнома ва бошқа асарлар

ЫРҚ БИТИГ - таъбирнома, фолнома.

Қадимги туркийда *ырқ* - "фол", *ырқ битиг* - "фол китоби" деган маънони англатади.

Бизгача қадимги турк моний муҳитида яратилган "Ирқ битиги" асари етиб келган. У кўк турк ғезувида битилиб китоб ҳолида сақланган ягона асардир [нашрига қаранг: Айдаров 1990, 146-169]. Асар туш кўриш ва унинг таъбирига бағишланади. У Исиг Сангун ва Итечук исмли икки нафар ўғлонга яталган, муаллифи номаълум. Афғидан, уларнинг отаси (устози?) насихат тарзида битган кўринади.

Асар якунида унинг номи қайд этилган: *Эмти амрақ оманым, анча билингләр бу ырқ битиг эдгу-ол* - Энди суюкли ўғилларим, билиб қуйинглар, бу ирқ битиг (таъбирнома) ийилидир (ИБ,65).

ПУРАНИ (<анат. *purana*) - афсона, будда афсонаси (ДТС,398).

АФСА:НА~ФАСА:НА (<ар. *afsa:na~fasa:na*) - афсона.

Алишер Навоий "Сабъан сайёр" достонида етти иқлим йўлидан келган мусофирларнинг ҳикояларини келтиради. Мазкур ҳикояларни муаллиф дostonда *афса:на~фаса:на, ҳика:ят, да:ста:н* деб атаган.

ҚИСАС (<ар. *qisas*) - қисса.

Бурхонуддин Рабғузий ўз асарини "Қисаси ал-Рабғузи:" деб номлади. Асар муқаддимасида бу хусусда шундай ёзади: *Эртиклигә онгай, истәклигә Тәбрәй бол-сун тәб "Қисаси ал-Рабғузи:" ат бәрдимиз* (ҚР, I.11). Асар якунида эса *Таммат Қисаси-ал-Рабғузи: ...* деб қайд этилган (ҚР, II.217).

Ушбу асарнинг иккинчи оти "Қисасу-л-анбийа:" дюр. Бу ҳақда муаллиф: *"Эмди сәнунг зиммангдын чыққан, қаламунгдын ақтан, китабатма сэнинг, иба:ратма сэнинг болуп бизгә "Қисасу-л-анбийа:" болса, оқумагқа кэрәклиг, Оғраимәккә йирағлығ болғай эрди, тәп илти-мас: йанғлығ иша:рат болды",* деб ёзади (ҚР, I.11).

Асарда анбиёларга бағишланган ҳар қайси бўлим ҳам *қисас* деб номланган. Масалан: *Қисаси А:дам сафи: ʼалайҳис-сали:м; Қисаси Идрис ʼалайҳис-сала:м* ва б.

РИВА:ЙАТ (<ар. *riwa:yat*) - ривоят.

Ушбу атама "Қисаси Рабғузий"да шундай жумлада келади: *Калби: рива:йатынча, дунйа:ли йәтмиш миңе йил улар тутдылар* (ҚР, I.14). Шунингдек, асарда Қобил ҳақидаги ривоят келтирилади. У *Рива:йатди андағ кәлур* деб бошланган (ҚР, I.31). Асарда кетган бошқа ривоят-ларга ҳам *рива:йат* деб сарлавҳа қўйилган (ҚР, I.107).

ҲИКА:ЙАТ (<ар. *hika:yat*) - ҳикоят, қисса.

"Қисаси Рабғузий"да ўрни билан ҳикоятлар келтири-лади. Асарда уларга *ҳика:йат* деб сарлавҳа қўйиб борил-ган (масалан, қаранг: ҚР, I.34). Айрим ҳикоятлар эса асарда *ҳика:йат қылулар; ҳика:йатди андағ кәлур* каби жумлалар билан бошланади (ҚР, I.40).

Алишер Навоийнинг "Лисону-т-тайр" достонида ҳам, ўрни билан, ҳикоятлар келтирилади. Булар ҳам матида *ҳика:йат* деб сарлавҳаларга ажратилган (масалан: Л1, 39, 41, 44, 45).

Британ музейида сақланаётган Оғ.8193 рақамли уйғур ёзуви мажмуадан ўриш олган "Роҳату-л-қулуб" муқадди-масида мазкур асарнинг ҳикоятлардан тузилгани қайд этилган: *Билгил-ким, бир нәчә ҳәка:йатлар "Ро:ҳату-л-қу:луб" кита:быдын ихтия:р қылып битидук* (РҚ, 1366).

ЛАТИФА (<ар. *latifa*) - кичик ҳикоя, латифа.

"Қисаси Рабғузий" асарида ўрни билан латифалар келтирилган ва матида уларга *латифа* деб сарлавҳалар қўйиб борилган (қяранг: ҚР, I. 117, 127).

Тўнламлар

ХАМСА (<ар. *hamsa*) - бешлик. Шарқ адабиётшунослигида беш мустақил дostonни бирлаштирган тўнлам шундай аталган.

Хамса икки тилда яратилган. Форсийлари Низомий Ганжавий ("Панж ганж"), Амир Хусрав Деҳлавий ("Ҳафт биҳишт"), Абдурахмон Жомий ("Ҳафт авраш") қаламига мансуб. Туркий "Хамса"ни Алишер Навоий ёзди (1483-1485 йиллар). "Ҳайрату-л-аброр", "Фарҳод ва Ширин", "Лайли ва Мажнун", "Сабъан сайёр", "Садуи Искандарий" дostonларини ўз ичига олган ушбу "Хамса" 25600 байтдан ортиқ.

Навоий "Хамса"си яратилган кездан то XX аср бошларига қадар қўлёзма нусхалари кенг ёйилди. "Хамса"нинг китоб шаклидаги тўнғич нусхасини Навоийнинг ўз котибларидан бири Абдулжамил битган. Котиб муаллиф билан ҳамкорликда ишлаб, асарнинг ёзилган қисмларини оққа кўчириб бораверган. Натижада у мазкур қўлёзмами муаллиф билан олдинма-кетин тугаллайди. Ушбу қўлёзма ҳозир Ўз ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (5018- рақамли қўлёзма).

Ҳозирги кезде қўлёзма фондларида Навоий Хамса"сининг кўплаб нусхаларини учратиш мумкин. Мавжуд нусхаларнинг китобат шакли ҳар хил: "Хамса" нусхаларининг баъзилари Навоий асарларининг куллиётларида. Шунингдек, "Хамса" айри китоб ҳолида ҳам кенг ёйилган. Муҳими шундаки, мавжуд нусхаларда бешов дoston тўлиғ эмас, айримларига баъзи дostonлар киритилмаган. Айрим дostonлари ҳатто куллиётларда ҳам йўқ. Шунинг учун "Хамса"нинг қўлёзма нусхалари беш ёки тўрт, уч, икки дostonдир.

Алишер Навоий Абдурахмон Жомийга бағишлаган ўзининг асарини "Хамсату-л-мутаҳаййирин" деб атади. Ушбу сарлавҳадаги "хамса"дан мурод - асарнинг беш бўлим (муқаддима, уч мақола ва хотима)дан иборат эканини билдиришдир. Бу хусусда муаллиф асар сўз боши-сида ёзади: ... чун бу риса:ла хайа:лга кэлди, бини:сын бир муқаддима ва уч миқа:ла ва бир ха:тимага қойулды ва бэш даф'а сўзгә-ким, оқуғучыларга көп мужиби таҳаййур эрди - "Хамсату-л-мутаҳаййирин" тамсийа қылылды (ХМ,8).

ДИ:ВА:Н (<форс. *di:va:n*). Шоир шеърларининг муайян тартибда берилган тўплами.

Туркий адабиётда девончилик анъанаси XIV асрдан бошланиб, XX юзйилликнинг бошларига қадар давом этди.

Туркий адабиётда бошлаб шеърларини жамлаб девон ҳолига келтирган шоир Бурҳониддин Сивасийдир (XIV аср). Кейин туркий шеърятда Ҳофиз Хоразмий девон тартиб берди. Бизгача Мавлоно Саккокийнинг ҳам девони етиб келган. Унинг мавжуд нусхаларида ўн уч қасида ва элликдан ортиқ ғазал бор. Адабиётшуносликда фақат ғазалиётдан иборат бўлувига қарамай, Сайфи Сиройининг шеърини тўпламини-да девон санайдилар. Адабиётимиз тарихида Атойининг ҳам девон тузганлиги ҳақида маълумотлар бор. Лекин унинг девони тўлиғича етиб келмаган.

Чигатой даври адабиётида Мавлоно Лутфий девони шуҳрат топди. Унинг кўлөзма нусхалари ҳозирги пайтда жадоннинг йирик кўлөзма фондларида ва шахсий коллекцияларда сақланмоқда. Э. Аҳмадхўжаев шоир девони ҳақидаги маълумотларини ўрганиб, 33 кўлөзма нусханинг тавсифини келтирган (Аҳмадхўжаев 1987,13-53).

Туркий лириканинг энг йирик мажмуаларини улуғ мутафаккар Алишер Навоий яратди. Унинг девонлари икки тилда. Форсий шеърятини "Девон-и Фоний"га жамлаган. Навоийнинг барча туркий шеърлари "Ҳазойину-л-маоний"га кирган. Лекин бунга қадар шоирнинг уч девони тузилган эди. 1465 йили Навоийнинг ҳиротлик мухлислари унинг шеърларини жамлаб девон туздилар. Шоирнинг

Йигит палласида тузилган бу тўплам "Илк девон" номини олган. Кейингисини 1469 йилдан кейин Навоийнинг ўзи тузди. Отини "Бадоеу-л-бидоя" қўйди. Учинчиси 1480-1487 йиллар орасида тузилди. Уни "Наводиру-н-ниҳоя" атади. 1492-1498 йиллар орасида аввалги девонларга кирган шеърлари, бу девонлар тузилганидан кейин ёзилган, турли сабабларга кўра аввалги тўпламларга кирмай қолган шеърларини жамлаб "Хазойину-л-маоний"ни тузди. Девон 16 турдаги лирик жанрни ўз ичига олади. У турт девонни қамрайди. Булар: "Ғаройибус-сиғар", "Наводиру-н-ниҳабоб", "Бадоеу-л-васат", "Фавойиду-л-кибар" девонларидир.

Навоий "Хазойину-л-маоний"нинг сўнгги таҳририни 1498 йили амалга оширганлиги маълум. Демак, бу девоннинг аввалги ва ҳатто мукаммал нусхаларида ҳам учрамайдиган, адабиётшунослар томонидан кейинги чоғларда аниқланаётган айрим шеърлари ўша сўнгги таҳрирдан кейин - шоир ҳаётининг охиригича икки йилида ёзилган бўлиб чиқади. Бу шеърларни котиблар кейинчалик уларнинг мазмунидан келиб чиқиб девоннинг бирор бўлимига киритиб юборган ёки баёзларда келтирган бўлсалар, эҳтимол.

Кўлёзма фондларда "Хазойину-л-маоний"нинг кўплаб нусхалари сақланмоқда. У шоирнинг куллиётлари таркибида ёки айри шаклда ҳам китобат қилинган. Кейинчалик Навоийнинг лирик шеърларидан сайлаб, тўпламлар ҳам тузилган. Булар *тэрмә дивани* номи билан юритилади.

Дивани атамаси манбаларда кўп учрайди. Масалан, XV аср туркий адабиётининг машҳур намояндаси Мавлоно Саккокий девонининг икки кўлёмаси маълум. Биринчиси Британ музейида Ог.2079 рақами остида, иккинчиси кўлёмаси Ўз ФА Шарқшунослик институти фондида 7685 рақами остида сақланмоқда. Кўлёмасида унга *Дивани-и Мавлана: Саккаки:* деб сарлавҳа қўйилган (қаранг: Сак,21-26,90).

Алишер Навоий ҳам "Ҳазойину-л-маоний"га кирган шеърӣ тўпламларининг ҳар бирини *ди:ва:н* деб қайд этганди (қаранг: МЛ,119-120).

"Мажолисун-нафоис"да "ўз замонининг милиқу-л-каломи" Мавлоно Лутфий ҳақида маълумот берар экан унинг "*туркча ди:ва:ны машхурдур*" деб ёзади Навоий (МН,56). Шунингдек, мазкур тазкирасида Хусайн Бойқаро (=Абулғози Султон Хусайн Баҳодирхон) мероси ҳақида маълумот берар экан, "*ул ҳазратининг хоб иш'ари ва марғуб ибйи:ты бата:йт кондур ва ди:ва:н ҳам мураттаб болунтур*" деб ёзади (МН,137). Навоий Хусайн Бойқаронинг туркий девонига "Муҳокамату-л-луғатайн"да ҳам юксақ баҳо берган: *Ди:ва:н дэмай-ки, баҳр-и умма:ндур* (МЛ,130).

Ди:ва:н атамаси, баъзан, "сўзлар мажмуи, луғат таркиби жамланган асар; луғат" маъносида ҳам қўлланган. Чунончи, Маҳмуд Кошғарий туркий сўзлар изоҳли луғатини "*Ди:ва:ну луғат:ти-т-турк*" ("Туркча сўзлар девони") деб атаган. Туркшуносликда баъзилар *луғат* сўзининг "тиллар" маъносини назарда тутиб, бу асарни "Туркий тиллар девони" деб таржима қиладилар. Асарда Маҳмуд Кошғарий ўз давридаги барча туркий лаҳжалар луғатини келтирган бўлишига қарамай, сарлавҳадаги *луғат* сўзини "тиллар" маъносида эмас, "сўзлар" маъносида қўллаган. *Ди:ва:н* сўзи эса "туркий сўзлар жамланган асар, луғат" маъносидадир. Шунга биноан, асар номани "Туркий сўзлар девони", "Туркий сўзлар луғати" деб тушуномқ керак.

МАЖМУ'А (< ар. *мажму'а*) - мажмуа.

Ўрта асрларда бир қанча муаллиф асарларини ёки турли жанр ва мазмундаги бадий асарларни жамлаган мажмуалар кенг тарқалган. Уларга бир даврда ё турли даврларда яшаб ижод этган шоирларнинг асарлари киритилиши мумкин. Китобат тарихида икки, ҳатто уч тилда яратилган асарларни жамлаган мажмуалар бор. Шунингдек, туркий мажмуаларнинг баъзилари икки ёзувли: уларда уйғур ва араб ёзувлари аралаш ишлатилган. Ма-

салан, Британ музейида Ог.8193 рақами остида 1432 йили Язд шаҳрида Мансур бахши кўчирган мажмуа сақланмоқда. Унга туркий "Сирожу-л-қулуб", "Масъала китоби", "Роҳату-л-қулуб", Хоразмийнинг "Муҳаббатнома" достони, шунингдек, Лutfий, Жавҳарий, Қосим, Саййид, Мансур бахши, Қамбар ўғлининг ғазаллари ва тўртликлар киритилган. Ҳошиясидан эса Камол Исмоил Исфahoнийнинг (XIII аср) форсий девони, сўнгги икки саҳифа ҳошиясидан эса Рашидиддин Ватвот "Сод калима"сининг бир бўлаги ўрин олган. У араб ва форс тилидадир. Мажмуадаги туркий асарлар уйғур хатида, ҳошиядаги форсча девон араб ёзувида, "Сод калима" эса, форс ва араб тилида эканига қарамай, уйғур хатида битилган (қarang: Sertkaya 1975; Солиқов 1997,79-82).

◆ *мажму'а-и аш'а:р* - шеърлар тўплами.

мажму'а-и ҳикайа:т - ҳикоятлар тўплами.

КУЛЛИЙА:Ғ (<ар. *kulliya:t*) - куллиёт.

Бундай китобларда бир муаллифнинг бутун асарлари ёки асарларининг асосий қисми жамланган. Туркий адабиётшуносликда куллиётлар бошлаб, Алишер Навоий асарлари учун тузилган. Бу юмушни шоирнинг ўз котибларидан бири Дарвеш Муҳаммад Тоқий амалга оширди: у XV асрнинг 90- йилларида Навоий билан ҳамкорликда ишлаб, унинг куллиётини тузиб чиқди. Куллиёт беш йил давомида (1495-1500) китоб шаклида якунланган. Навоийнинг кўзи тириклиги чоғида ўз назорати остида тузилган мазкур куллиётга унинг туркий тилдаги деярли бари асари ("Маҳбубу-л-қулуб"дан ташқари) тўпланган эди. Қўлёмаси ҳозир Истанбулдаги Тўпқоқи-Реван кутубхонасида (808- рақамли қўлёзма) сақланмоқда.

Навоий асарлари бўйича кейинги юзйилликларда ҳам кўплаб куллиётлар тузилган. Туркий матнависликда бу анъана XX аср бошларига қадар давом этди. Ҳозирги кезде қўлёзма фондларда мутафаккир асарларининг турли даврларда тузилган куллиётларини учратиш мумкин. Уларга кирган асарларнинг сони ҳам ҳар хил; тўшамнинг

таркиби уни тузган котиб ёки буюртмачининг хоҳиши, давр эҳтиёжидан келиб чиқиб белгиланган.

БАЙА:З (<ар. *bayu:z*) - баёз.

Матнчилигимиз тарихининг уч хонлик даврида (XVII-XIX асрлар) баёз тузиш анъанаси ниҳоятда янж олди. Баёзларга, одатда, турли даврда яшаб ўтган шоирларнинг шеърлари киритилган. Уларда мумтоз шеърининг айтарли бари турили (ғазал, мухаммас, мустағод, қасида, муаммо, рубоий, чистон, фард ва б.) учратили мумкин. Жумладан, Ўз ФА Шарқшунослик институтининг Ҳамид Сулаймон номли қўлёзмалар фондида сақланаётган 1483-рақамли баёзга Жомий, Навоий, Ҳилолий, Бедел, Саидо, Имло, Ҳувайдо, Ғиёсий, Ҳозиқ, Равнақ, Фузулий, Муқимий, Фурқат, Амирий, Фазлий, Машраб, Маъдан каби шоирларнинг ғазал, мухаммас, рубоий, наът, қасида ва б. шеърлари киритилган.

Айрим баёзларда шеърлари киритилган шоирлар сони ниҳоятда кўп. Ҳатто юздан ортиқ шоир шеърларини жамлаган баёзлар бор. Баёзларда бизгача шеърини девони етиб келмаган шоирларнинг ҳам шеърлари тез-тез учраб туради.

Баёзларнинг икки тиллилиги ҳам бор. Айниқса, Ўрта Осиё адабий маръазларида тузилган баёзлар кўнда ўзбекча ва тожикча шеърлардан иборат. Одатда, баёзни тузувчи ва котиб - икки киши ёки котибнинг ўзи унинг тузувчиси ҳам бўлуви мумкин.

АШ'А:Р (<ар. *aš'a:r*) - шеърлар тўплами шундай аталган.

Қаранг: *шэ'р*.

□ = шеърлар тўплами *мажму'а-и аш'ар* деб ҳам аталган.

МАНЗУМА (<ар. *manzuma*) - шеърлар тўплами.

Қаранг: *назм*.

ҒАЗАЛИЙА:Т (<ар. *ğazaliya:t*) - бир ёки бир қанча муаллиф ғазалларини жамлаган китоб. Девонлар таркибига кирган ғазаллар ҳам *ғазалийа:т* деб аталган. Мат-

ида уларга шундай деб сарлавхалар қўйилган (Масалан, қараиҥ: АД,119).

Қараиҥ: *итал*.

МУХАММАСА:Т (<ар. *mūhammasa:t*) - мухаммаслар тўплами.

Қараиҥ: *мухаммас*.

ҚАСА:’ИД (<ар. *qasa:’id*) - қасидалар тўплами.

Қараиҥ: *қасида*.

РУБА:’ИЙА:Т (<ар. *ruba:’iya:t*) - рубойлар тўплами.

Қараиҥ: *руба:’и*.

ҚИТ’АА:Т~МУҚАТТА’А:Т (<ар. *qit’aa:t ~ muqatta’a:t*) - қитъалар тўплами. Девонларда келтирилган қитъалар *муқатта’ат* деб аталган ва уларга шундай деб сарлавхалар қўйилган.

Қараиҥ: *қит’а*.

ФАРДИЙА:Т~МУФРАДА:Т (<ар. *fardiya:t ~ mufrada:t*) - фардлар тўплами. Девонларга кирган фардлар *муфрада:т* деб аталган (масалан, қараиҥ: АД,307).

Қараиҥ: *фард*.

МУНШАА:Т (<ар. *munṣaa:t*) - хатдар тўплами.

Туркий мактубларнинг энг эскилари қадимги уйғур хоқонлиғи давридан қолган. Шунингдек, Олтин Ўрда хонлари, темурийларнинг туркий тилда битган кўплаб ёзишмалари маълум. Лекин улар жамланиб, китоб ҳолига келтирилмаган эди. Туркий адабиёт тарихида биринчи бўлиб ўз мактубларини бир китобга жамлаб мушпаот тузган Алишер Навоийдир. Навоийнинг бу асари ушнғ куллиётларига кирган, шунингдек, мушпаот якка китоб ҳолида ҳам кўчирилган.

МУНТАХАБ (<ар. *muntahab*) - муайян масала бўйича бир ёки бир неча муаллиф асарида олиб тузилган тўплам, сайланма китоб.

Шарҳлар

ЙОРУҒ. Бу сўз қадимги туркийда "шарҳ, асар мазмуни, тафсилот" маъноларини англатган. Масалан: *нәчә*

ном билмиш, йўруғ уқмыш билгәләр бар әрсәр - неча уламо, шарҳни уқувчи донишмандлар бор әрса (СЦ, V. 12). Ёки "Девону лугатит турк"да: *сөз йўруғи* - сўзнинг маъниси (МК, III. 26); *туш йўруғи* - туш таъбири (МК, III. 25). "Кутадғу билиг"дан "таъбир" маъносига мисол:

*Қара 'ам тушингә йўруғи адын,
Адын болды бәгләр туши, көр, адын.*

(Қора авом тушига таъбири бўлақдир,
Беклар туши бўлак бўлади, унга ўзгача қара)
(ҚБВ, 2166).

◆ *йўруғ битиг*. Ушбу атама *йўруғ битиг* шаклида ҳам қўлланиб, "шарҳ, китоб" маъносини билдирган. Масалан, "Сюань-цзан кечмиши" асарида: *Самтсо ачари йўруғ (битиг)интә мунтағ сөзләйур* - Самтсў ачари ўзининг йўруғ китобида бундай дейди (СЦ, VIII. 7).

ШАРҲ (<ар. *ṣarh*) - шарҳ.

Ўрта аср Шарқда шарҳлар илмий, фалсафий, диний асарларга тузилган. Табиийки, чуқур илмий ва фалсафий рисолалар мазмуни кенг оммага ҳар доим ҳам осон тушунилавермаган. Шу боис, бундай асарлар билан ёнма-ён уларнинг шарҳлари ҳам юзага кела бошлади. Жумладан, Абу Наср Фөробий Аристотель меросини чуқур ўргатиб, унинг деярли бари асарига шарҳлар ёзди. Фөробий шарҳлари Аристотелни Шарқда машҳур қилган эди.

Шарҳ мутафаккирларининг асарларига ҳам ўнлаб шарҳлар тузилган.

Мусулмон дунёсида Қуръон-и Карим сураларининг шарҳлари-да кенг ёйилган. Улар *тафсир* номи билан юритилган.

ТАФСИР. "Насрда ёзилган диний-фалсафий асарлар" бўлмагандаги анни атамага қараш.

МУФАССАЛ (<ар. *mufassal*) - бир ёки бир неча асарнинг шарҳлари билан берилган мукамал тўплами.

МУХТАСАР (<ар. *muhtasar*). Бундай китеблар йирик асарларнинг қисқартма баёнидан иборат бўлган.

БАЙА:Н (<ар. *ba:ya:n*)- муайян масаланинг баёни, изоҳи, ашлатма.

Мазкур атамани Заҳриддин Бобур ўзининг "Мубаййин" асарида қўллайди. У асарнинг бирор масалага бағишланган бўлимларни *байа:н* атамаси билан қайд этади: *Нама:з вақтларининг байа:ны; Қаза: билә каф-фа:рат байа:ны* ва б. (қаранг: Мубай.).

ҚА:МУС (<ар. *qa:tus*) - қомус, энциклопедия.

Ўрта аср қомуслари, асосан, араб тилида.

Битигтошлар

БАНГУ~МАНГУ, БАНГУ~МАНГУ, БАНГУ~МАНГУ. Қадимги туркийда ушбу сўз, асосан, "мангу, абадий" маъносини билдирган. Маҳмуд Кошғарий лугатида: *Мәнгу* - мангу, абадий (МК, III.388). Кўк турк обидаларида, ўрни билан, "ёдгорлик, ёднома" маъносини ҳам билдиради. Жумладан, енисей битиглари шундай номда. Мисолларни кузатинг: *Чаб Шатун тарқан бәнеуси тикә бәртимиз* - Машхур Шатун тархон ёдгорлигини тикдик (Е,30); Енисей бўйларидан топилган бошқа бир қабр тошида шундай сатрларни ўқиймиз: *Төрт оғлум бар учун бәнгкумин тикти. Кулуг ана-бән* - Тўрт ўғлим бор учун (улар) ёдгорлигимни тикди. Машхур отадирман (Е,20). Бошқа бир ёдгорликда унинг қахрамон шарафига ўрнатилгани таъкидланади: *Эр бәнгкуси бу әрмиш* - Бу ботирга тикилган ёдгорликдир (Е,27). Ёки бошқа битигларда: *Ол қаным элиминг бәнгкуси Қара сангир(тә)* - Менинг хоним ва элимнинг ёдгорлиги Қора сангирда (Е,24); *Эр эрдәм учун ишим әчим уйарын учун бәнгкумин тикә бәрти* - Мардлигим учун, оға-иниларимнинг обрўси учун менга мангутош тикдилар (Е,28).

◆ Мазкур сўз *бәнгкуташ, бәнгкуқайа* шаклларида ҳам қўлланган.

бәнгу балбал. Қаранг: *балбал.*

БАНГУТАШ~БАНГУТАШ. Кўк турк хоқонлиқлари муҳитида яратилган кўк турк ёзувли қабр битиглари ана шундай аталган. Чунончи, саркарда Кул тигин хотирасига

ўрнатилган (732 йил) битиг муаллифи Йўллуғ тигини ў. Ёдгорлигини *бāнггутаиш* деб номлайди: *Анча āрғе йиртā бāнггутаиш тоқытдым, битидим* - Шундай җайроғоҳ ерида манғутош ўрнатдим, битидим (КТк,13). Ёки мағзининг бошқа бир ерида Билга хоқон тилидан шундай таъкидланади: *Нāнг нāнг сабым āрсār, бāнггу ташқз уртум* - Қандай, не сўзим бўлса, манғу тошга урдим (КТк,11).

□ = *битигтаиш*.

БАШГУ ҚАЙА. Қоя битиглари шундай номланган. Жумладан, снисей қоя ёзувларидан бири *бāшгу қайа* деб қайд этилган (қarang: Е,39).

БИТИГТАШ - ёзувли қабр тоши, битигтош. Кўк турк ёзувли урхун битиглари шундай номланган. Жумладан, Кул тўғин хотирасига ўрнатилган ёдгорлик *битигтаиш* деб аталган: *Барқын бāдизин битигтаиш[ын] бичин йылақа йитинч ай йити отузқи қоп алқды[м]ыз* - Биноснин, нақшнин, битигтошини маймуи йилида, еттикчи ойнинг йигирма етисиде бутунлай тугатдик (КТу,53).

□ = *бāнггутаиш* ~ *бāнгутаиш*.

БАЛБАЛ - балбал, инсон тасвирли ритуал тош, ҳайқал.

Шу чоққача туркшуносликда балбаллар инсон тирикчилигида неча нафар душманни ўлдирса, вафотидан сўнг мақбрасига шунча балбал тош тикланган деган фикр мавжуд эди. Бироқ сўнги кузатувлар марҳум хотирасига яқин кишилари томонидан ўрнатилган ёдгорлик бўлганидан далолат бермоқда. Марҳум қабрини қимлар эиёрат қилса шунча балбал тикланган. Қадимги харобаварда сақланган балбаллар сопи марҳумнинг тириклик чоғида жамъатда тутган макъсидан далолат беради.

Балбал атамаси балбан битигтош маъносини ҳам аниқтайди. Масалан, снисей битигларидан бирига *турк қайа балбалы* (тур хоқонининг балбали) деб қайд этилган (Е,32).

✦ Маъкур атама *таиш балбал* шаклида ҳам қўлланган (Е,34).

Битигларда *бāнгу балбал* шаклида ҳам учрайди: *Идил йўримā бāнгу балбалы* - Итил еримга мангу балбал тикдим (Е,36).

ТАШ - ёдгорлик, мангутош.

Бу сўз, баъзан, "битигтош, ёдгорлик"ни ҳам билдирган. Мясалан, енисей ёдгорликларидан бирида: *Ташын бāнгукун тикār-бāн йыта* - Қайғу билан мангутошини тикярмен (Е,48).

◆ *таш балбал*. Қаранг: *балбал*.

бāнгу таш. Қаранг: *бāнгу*.

Илмий асарлар, тарих китоблари ва хотиралар

ЎДИК - хотира, эсдалик. Машҳур хитой сайёҳи Сюань-цзан ёзган асарларнинг бири "*Кируги иллār одиги*" ("Ғарб мамлакатлари ҳақидаги хотиралар") деб номланган. Олимнинг ушбу асари ҳақида "Сюан-цзан кечмиши" китобида маълумот берилган (СЦ, VI.25). "*Кируги иллār одиги*"нинг туркий таржимаси йўқ. Лекин, муҳими шундаки, ушбу асар "Сюань-цзан кечмиши" учун асос манба бўлиб хизмат қилган. Кейинги асарнинг эса туркий версияси мавжуд.

МАНА:ҚИБ (<ар. *manaqib*) - бирир шахснинг ҳаёти ва фойлиги ҳақида ҳикоя қилувчи автобиографик асар.

РИСА:ЛА (<ар. *risala*; кўплиги: *rasa:’il* <ар. *rasa:il*) - илмий асарлар шу ном билан аталган. Жумладан, Алишер Навоий ўзининг "*Муҳокамату-л-луғатайн*" асарини *риса:ла* деб таъкидлайди. У асар хотимасида ёзади: ... *турки: ва сарт луғаты кайфийаты ва ҳақиқаты шарҳыда бу риса:ланы жам’ қылып битидим ва анга "Муҳа:камату-л-луғатайн" ат қойдум* (МЛ,132).

"Насойиму-л-муҳаббат"да Навоий Абдурахмон Жомий (=Шайху-л-исломий Мавлоно Нуриддин Абдурахмон Жомий) ҳақида сўз юритар экан, ўзининг "*Хамсату-л-мутаҳаййирин*" асарини эслайди ва уни *риса:ла* деб атайди: *Бу за’иф дағы бу ба:бда "Хамсату-л-мутаҳаййирин" риса:ласыны битип-мэн* (ИМ,185).

Навойий ўз мактубларини баъзан *раса'ул* деб ҳам атаган: *Йана диги раса:улга қалам суруп-мэн ва мак:тибга рақам уруп-мэн* (МЖ,121).

ТАЗКИРА (<ар. *tazkira*) - тазкира.

Туркий тилдаги энг эски тазкира Фариддин Атторнинг форсча "Тазкирату-л-авлиё" асарининг "Тазкира-йи авлиё" шаклида аталган туркий таржимасидир. Унинг уйғур ва араб ёзувли қўлёзма нусхалари маълум. Уйғур ёзувли нусхасини 1436-1437 йилларда Хиротда Абу Малик бахши кўчирган. Асар "Меърожнома" билан бир жилда. Қўлёзмаси ҳозир Париждаги Миллий кутубхонада (Supl.Turc. 190) сақланмоқда. Асар якунида унинг тазкира эканлиги қайд этилган: *Эмди тазкирада битилган маша:йиҳ авлийа:ларнинг ҳика:ят сўзләри тугатилди* (Sertkaya 1977,13).

Туркий манбашунослик тарихида ғоят муҳим ўрин тутган икки тазкирани Алишер Навойий ёзди. Булар "Насойиму-л-муҳаббат" ва "Мажолису-н-нафоис"дир. Биринчиси машойиҳ ва авлиёларга аталган. "Мажолису-н-нафоис" эса адабиётшуносликка оид.

Темурийлар ва шайбонийлар даври адабиётшунослигида ушбу адабий муҳит ҳақида маълумот берувчи уч тазкира шуҳрат қозонган эди. Булар Давлатшоҳ Самарқандийнинг "Тазкират-уш-шуаро", Алишер Навойийнинг "Мажолису-н-нафоис", Ҳасанхожа Нисорийнинг "Музаққирри аҳбоб" тазкираси. Нисорийнинг ўзи ҳам асарини бу даврда яратилган тазкираларнинг учинчиси санаган эди. Давлатшоҳ Самарқандий ўз тазкирасини Навойийнинг таклифи ва маслаҳати билан 1488 йилда ёзди. Асар форсийда бўлиб, X-XV асрларда янаб ижод этган 150 га яқин адабиёт аҳли ҳақида маълумот берилган. Унда, асосан, форсий адабиёт намояндалари ҳақидаги маълумотлар жамланган эди.

Туркий тилда ёзилган ва туркигўй адиб-ижодкорлар ҳақида кенг маълумот берувчи биринчи тазкира Навойийнинг "Мажолису-н-нафоис"идир. Навойий ушбу асарида XV аср Маворауннаҳр, Хуросон икки тилли адабиётини

умумий жараён сифатида қарайди; бу муҳитда яшаб туркий ва форсийда ижод этган шоир-ёзувчилар ҳақида маълумот беради. Асар икки қайта тузилган. Биринчи варианттини 1490-1491 йилларда, иккинчи - тўлдирилган, қайта ишланган шаклини 1497-1498 йилларда амалга оширади. Мавжуд қўлёзмаларни ўзаро қиёслаш натижасида иккинчи таҳрирдан сўнг Навоий ўз тазкирасида 461 шоир ҳақида маълумот бергани аён бўлади.

Мовароуннаҳр, Хуросон адабий тазкиранавислигининг учинчи йирик тазкираси Ҳасанхожа Нисорийнинг форсийда ёзилган "Музақкири аҳбоб"идир. Асар 1566 йилда ёзиб тугалланган. Унда XVI асрда Мовароуннаҳр, Хуросон, Ҳиндистон, Туркия, Озарбайжон, Шарқий Туркистонда ўтган 288 туркигўй ва форсийзабон шоирлар ҳақида маълумот берилган. Муҳими, ушбу асарда туркигўй шоирлар асарларидан олинган байтлар туркийда келтирилади.

XIX асрнинг биринчи ярми Қўқон адабий муҳитида Абул Карим Фазлий Наманганий "Мажмуа-и шоирон" тазкирасини ёзди. Ўзбек адабиётшунослигида тазкиранавислик анъанаси XX асрнинг биринчи ярмида ҳам давом этди. Хоразмлик олим ва шоир Ҳасанмурод Лаффасий "Хева шоирлари", "Тазкира-и шуаро" асарларини яратди. Уларда муяллиф XIX аср охири - XX аср бошларида Хева хошлиги ҳамда Муҳаммад Раҳимхон II Феруз саройида ижод этган шоирлар ҳақида маълумот беради, уларнинг асарларидан намуналар келтиради.

60-йилларда адабиётшунос Пўлатжон Қайюмий ҳам тазкира тузган. Унинг асарида адабиётимиз тарихининг турли даврларида из қолдирган шоирлар жамланган. Адабиётшуносликда ушбу асар "Тазкира-и Қайюмий" деб юритилади.

ТАРИХ (<ар. *tarih*; кўчилиги: *tava:rix* <ар. *tavarih*) - тарих китоби. Ўрта асрлар тарихнавислигида тарих китоблари шу ном билан аталган.

Алишер Навоийнинг тарихга оид икки асари маълум: "Тарихи мудуки ажам", "Тарихи анбиё ва ҳукамо". Би-

ринчисида Эроннинг афсонавий ва тарихий ҳукмдорларидан тўрт сулола тарихи - Пешдодийлар, Кяёнийлар, Ашконийлар ва Сосоний подишоҳлар ҳақида маълумот беради. "Тарихи анбиё ва ҳукамо"да эса тарихда ўтган пайгамбарлар ҳаёти ва фаолияти, илм аҳлилари ҳақида фикр юритилган.

"Муҳокамату-л-луғатайн"да Навоий "Хамса"дан кейин "Зубдату-т-таворих" ("Тарихлар хулосаси") исарини ёзганлигини маълум қилади: *"Зубдату-т-таво:рих" иди-сын тузуп-мэн, сала:тин олгән атын бу ҳайва:н суйы билә тиргузуп-мэн* (МЛ,120). Лекин ўзбек навоийшуносларига бу номли асар маълум эмас. Мутахассислар буни "Тарихи анбиё ва ҳукамо" ҳамда "Тарихи мулуки ажам"нинг умумий номи бўлса керак, деб тахмин қилиб келмоқдалар.

Абулғозий ҳам ўз асарларини *тарих* деб атаган. Жумладан, у "Шажара-йи турк"да ёзади: *Чингизхан авла:дыдын ҳар йуртда откән на:дша:ҳларнынг атларыға ба'зиларыға он тарих, ба'зиларыға йигирмә тарих ва ба'зиларыға оттуз тарих айтып турурлар. Эра:н бирләи Тура:нда откән Чингизхан оғланларынынг атларына айттылған тарихлардын ушбу зама:н фақирнынг алдында он сзккиз мужаллад ҳа:зир турур* (Абулғозий 1992,11).

Тарих атамаси матнларда сана(йил,ой,кун)ни ҳам билдирган. Муайян воқеалар, қўлёзма ё асар битилган, ёзиб тугалланган сана *тарих* деб қайд этилган. Масалан, "Шажара-йи турк"да Абулғозий вафотининг санаси шундай таъкидланади: *Тарих минг тақы йэтмиш тўртдә ва тавушқан йылында ва рамаза:ну-л-муба:рак айында да:ру-л-фана:дын да:ру-л-бақа:ға рихлат қылды* (Абулғозий 1992,188). Ушбу тарих асар ниҳоясида келтирилган. Маълумки, китобнинг охирини Абулғозий битиб улгурмаган. Кейинчалик уни Анушахоннинг топшириғи билан Маҳмуд ибн мулла Муҳаммад Урганжий давом эттириб, яқунлаган. Шунинг учун унда Абулғозий вафотининг санаси қайд этилмоқда.

Тарих атамаси шеърый санъат(муаммонинг бир тури)ни ҳам англатади. "Шеърлар" бўлимидаги *тарих* атамасининг изоҳига қаранг.

ШАЖАРА (<ар. *şajara* "дарахт" дегани). Бирон сулола, насаб тармоғини акс эттирувчи тарихий ҳужжат.

Шажаралар айри ҳужжат кўринишида бўлган ёки тарих китобларига киритилган. Тарихнавис Рашидиддин қаламига мансуб "Жомеу-т-таворих" асарининг Ўз ФА Шарқшунослик институтида сақланаётган қўлёзмасида (1620) Ўктойхон (Угедей) насабининг шажараси берилган (109а,б-110а- саҳифалар). Шажаранинг бошида Ўктойхон ва унинг аёли акс этган рангли миниатюра бор. Унинг ёнига араб ёзувида *Surat-i Oktayhan hatun va farzandan* ҳамда унинг остига уйғур хати билан туркий тилда *Сурат Октайхан хатун уруғ оғлавлари* деб ёзиб қўйилган. Шажара ҳам икки хил ёзувда: шахсларнинг оти уйғур ва араб хатларидадир.

Бирон халқнинг тарихи, келиб чиқишига бағишланган тарих китоблари ҳам баъзан "шажара" отини олган. Муаррих Абулғозий ўзининг туркий улусларнинг келиб чиқишига бағишланган тарих китобларини "Шажара-йи турк" ("Турклар шажараси") ва "Шажара-йи тарокима" ("Туркманлар шажараси") деб атади. Мауллиф бу хусусда ёзади: *Тарих ҳижри: минг тақы йэтмиш тўрт эрдиким, биз бу кита:бны ибтида: қылдуқ ва тақы "Шажара-йи турк" дэл ат қойдуқ* (Абулғозий 1992,12); ... *тақы кита:бны айтмаққа ружу' қылдуқ тақы бу кита:бға "Шажара-йи тара:кима" тэл ат қойдуқ* (Абулғозий 1995,6).

Шажара атамаси шеърый тармоқни ҳам билдирган. Масалан, Алишер Навоий "Мезону-л-авзон"да рўбоний ўлчовларини баён этар экан, *ахрам* ва *ахраб* шажараларини келтиради. Муаллиф уларни *ахрам шажарасы, ахраб шажарасы* деб атайди (қаранг: МА,159-160).

КА:ФИЙА (<ар. *ka:fiya*). Араб тилини ўрганиш учун тузилган қўлланмалар шундай аталган. Кофия китоблари, асосан, форсийда битилган. Тукийси йўқ.

САРФ-У НАҲВ (<ар. *sarf-u nahv*). Грамматика китоби. Бундай китобларни *'илм-и наҳв* ҳам дейилган.

ЛУФА:Т (<ар. *luḡa:t*) - луғатлар, калималар. Луғат китоблари ҳам шу ном билан аталган.

УРЖУЗА (<ар. *urjuza*). Илмий мавзудаги шеърий асар шу ном билан юритилган. Уржуза, асосан, араб шеъриятида учрайди. У ражаз баҳрида ёзилган.

Ўрта аср илмий шеъриятининг энг ажойиб намуналари Абу Али ибн Сино ижодида учрайди. Унинг шеърлари фалсафа ва фаннинг муайян соҳаларига бағишланган. Масалан, унинг тиббиётга оид саккизта уржузаси маълум. Булар:

"Уржузат фи-т-тибб" - "Тиб ҳақида уржуза"; "Уржузат фи-т-ташрих" - "Анатолия ҳақида уржуза"; "Уржузат фи-л-муҷарработ" - "Синовдан ўтган буюмлар ҳақида уржуза"; "Уржуза фи фусул ал-арбаа" - "Тўрт фасл ҳақида уржуза"; "ал-Уржузат фи-л-васайа ат-тиббия" - "Тиббий васиятлар ҳақида уржуза"; "Уржузат фи васайа Букрат" - "Букрот васиятига бағишланган уржуза"; "Уржузат фи хифз ас-сиҳҳа" - "Сиҳҳатни сақлаш ҳақида уржуза"; "Уржузат фи-л-бах" - "Мувозанат ҳақида уржуза".

Ҳуқуқий матилар ва мактублар

ЙАРЛЫҚ~ЙАРЛЫҒ~ЖАРЛЫҒ~ЖАРЛУҒ - ёрлиқ, хон, бекларнинг фармонлари, расмий ҳужжат. Маҳмуд Кошғарийнинг изоҳига кўра: йарлығ - хоннинг хати, фармони (МК, III, 49).

Олтин Ўрда хони Темур Қутлуғнинг 1397 йили уйғур ва араб ёзувларида ёздирган фармони матида *йарлық* деб қайд этилган: ... *алтун ныша:нлық, ал тамғалық йарлық бэрилди* (Рафлов 1888, 51-52- сатрлар). Тўхтамишхоннинг 1393 йили поляк қироли Яғайлига йўллаган битиги ҳам *йирлығ* деб аталган.

Қирим хони Ҳожи Гирейнинг 1453 йили ёздирган тархонлик ёрлиғи-да матнда *йарлығ* дея қайд этилган: ... *алтун ниша:нлығ, ал тамғалығ йарлығ бәрдимиз* (Kurat 1940,67).

Мазкур атама "Ўғузнома"нинг уйғур ёзувли қадимги туркий версиясида *жарлығ~жарлуғ* шаклларида келган.

БИЛДУРГУЛУК - билдиргулик.

"Ўғузнома" достонининг уйғур ёзувли версиясида Ўғузхон билдиргулик битиб элчиларидан бериб юборганлиги ҳикоя қилинади: *Кэнә андан сонг Оғуз қаған төрт сарыға жарлық жумшады. Билдургулук битиди, элчиләридә бәрип йзбәрди* - Мана шундан сўнг Ўғуз хоқон тўрт томонга ёрлиқ юборди. Билдиргулик битиб, элчиларидан бериб юборди (ТҒЁ, 98-99). Достонда Ўғуз юборган ана шу билдиргуликнинг матни ҳам келтирилган (ўша жойда).

ӨТУГ. Қадимги туркийда "илтимос, ўтинч" маъносини англатган. Маҳмуд Кошғарий луғатида: *Ол ханқа өтуг өтунди* - У хонга ўз воқеасини сўзлади (МК, I.208).

◆ *өтуг битиг* - илтимоснома. "Сюань-цзан кечмиши" асарида Сюань-цзан тавғач хонига мактуб - илтимоснома йўллайди. Ушбу мактуб асарда *өтуг битиг* деб номланган: *ханқа ыда ... өтуг битиг қылты* - хонга илтимоснома билан мурожаат қилди (СЦ, VI.22). Асарда ушбу илтимосноманинг матни ҳам берилган (қаранг: СЦ, VI.22-25).

БУЧУНГ~ВУЧУНГ (<хитой. *po-chun*) - тилхат (ДТС, 119,635).

◆ Хужжатнинг асл нусхаси *онг битиг*, унинг ўрнига берилган тилхат эса *бучунг битиг* дейилган: *Онг битиги йоқ болмышқа бучунг битиг бәрдим* - Асл хужжат йўқолгани учун, ўрнига тилхат бердим (ДТС, 119).

□ = *чув*.

ЧУВ - тилхат (қаранг: ДТС, 157).

□ = *бучунг~вучунг*.

НИША:Н. қаранг: *ниша:н* (3).

БИТИГ. қаранг: *битиг* (3).

ВАҚФИЙА (ар. *vaqfiya*) - вақф хужжати.

Вақф қондалари баён этилгани боис Алишер Навоий ҳам ўз асарини "Вақфийа" деб атаган.

МАКТУБ (<ар. *taktub*; кўплиги: *мака:тиб* <ар. *така:tib*) - мактуб, хат.

Алишер Навоий "Муншаот"га кирган мактубларини *битиғ, мактуб, на:ма, руқ'а, ниша:н, инша:, арзада:шт, ина:йат, ина:йатна:ма* номлари билан атайдди. "Муншаот"ни эса *мака:тиб* деб ҳам атайдди: *Йана дағы раса:йилға қалам суруп-мэн ва мака:тибга рақам уруп-мэн* (МЛ,121).

□ = *битиғ (3), на:ма, руқ'а, ниша:н, инша:, арзада:шт, ина:йат, ина:йатна:ма, хат (3)*.

РУҚ'А (<ар. *ruq'a*) - Алишер Навоий "Муншаот"га кирган айрим мактубларини шундай атаган.

□ = *битиғ (3), на:ма, мактуб, ниша:н, инша:, арзада:шт, ина:йат, ина:йатна:ма, хат (3)*.

ИНША: (<ар. *inşa:*) - Алишер Навоий "Муншаот"га кирган айрим мактубларини шундай атаган.

□ = *битиғ (3), мактуб, на:ма, руқ'а, ниша:н, арзада:шт, ина:йат, ина:йатна:ма, хат (3)*.

АРЗАДА:ШТ (<ар.+форс. *arzada: št*) - Алишер Навоий "Муншаот"га кирган айрим мактубларини шундай атаган.

□ = *битиғ (3), мактуб, на:ма, руқ'а, ниша:н, инша:, ина:йат, ина:йатна:ма, хат (3)*.

ИНА:ЙАТ (<ар. *ina:yat*) - Алишер Навоий "Муншаот"га кирган айрим мактубларини шундай атаган.

□ = *битиғ (3), мактуб, на:ма, руқ'а, ниша:н, инша:, арзада:шт, ина:йатна:ма, хат (3)*.

ИНА:ЙАТНА:МА (<ар.+форс. *ina:yatna:ma*) - Алишер Навоий "Муншаот"га кирган айрим мактубларини шундай атаган.

□ = *битиғ (3), мактуб, на:ма, руқ'а, ниша:н, инша:, арзада:шт, ина:йат, хат (3)*.

Тамға ва белгилар

ТАМҒА~ТАМҚА - Махмуд Кошғарийнинг таъкидлашича, шоҳ ва бошқаларнинг тамғаси, муҳри шундай аталган (МК, I.4000). "Сюан-цзан кечмиши" асаридан бу сўз қатнашган мисол: *тамқалығ ыарлығ тәғди* - муҳрли ёрлиғ тегди (СЦ, X.8).

□ = *муҳур; бэлгу (1), ниша:н (2)*.

БЭЛГУ. Бунинг маънолари: 1. Махмуд Кошғарийнинг изоҳига кўра бу сўз "белги, аломат, нишон" маъноларини англатган: *Кут бэлгуси биллг* - Бахтнинг белгиси илм ва ақлдор (МК, I.403). Манбаларда ушбу сўз *бэлгу ниша:н* шаклида ҳам қўлланади.

2. *Бэлгу* атамаси "шахсий имзо"ни ҳам билдирган. Чунинчи, "Кугадғу биллг" асари уйғур ҳарфли ҳирот нусхасининг 190- бетига - матилар тугагандан кейин уйғур ҳарфлари билан бир имзо қўйилган. Унинг остига эса араб хатида *бахшы бэлгуси* деб ёзиб қўйилибди. Ушбу имзо кўлёманинг сўнгги бетларига матилар илова қилган Абдулраззоқ бахшыннинг имзосидир (қаранг: Содиқов 1997, 58).

□ *бэлгу (1) = ниша:н (2), муҳур, тамқа ~ тамға*.

МУҲУР (<ар. *muhur*) - муҳр, ҳужжатга урилган белги. Улар давлат муҳри ёки кишиларга тегишли бўлиши мумкин. Ўрта асрларда битилган хон мактублари, ёрликлар, гувоҳномалар ва бошқа расмий ҳужжатларга давлат муҳри босилар эди. Муҳрлар тенг ёнли тўртбурчак, думалоқ шаклларда. Шахсий муҳрлар орасида бодом шакллилари ҳам учрайди. Хон муҳрларига, одатда, басмала, калима-и шаҳодат, пайғамбар ва саҳобаларнинг номи, шунингдек, хонларнинг ўз ноири, исми-шарифи ёзилган. Баъзи муҳрларга уларнинг тамғаси ҳам туширилган.

□ = *ниша:н (2), бэлгу (1), тамқа ~ тамға*.

НИША:Н (<форс. *niša:n*). Манбашуносликда ушбу сўз ҳам бир неча маънони англатади: 1. Белги, аломат, нишон. Айни ўринда *бэлгу ниша:н* шаклида ҳам қўлланади.

2. Мухр, ҳужжатга урилган белги. Турфондан топилаган ҳуқуқий ҳужжатлар якунига муҳрлар босилган ва улар ҳужжат берувчи шахсга тааллуқли эканлиги қайд этиб борилган: *Бу ниша:и мэн Минг Тэмурнинг-ол* - Бу муҳр мен - Минг Темурикидир; *Бу ниша:и мэнинг-ол* - Бу муҳр меникидир (ДТС,359).

3. Гувоҳномани билдирган. Заҳириддин Бобурининг отаси Умаршайхнинг марғилошлик Мир Саид Аҳмад исмли кишига 1469 йили берган уйғур ёзувли гувоҳномаси матида *ниша:и* деб аталган: *Мухурлуғ ни(ша:)и уй йыл шав(в)ал айының йигирми сәкизи Андиганда битилди* - Мухрли нишон ситир йили шаввал ойининг йигирма саккизи(да) Андижонда битилди (Содиқов 1997,88-89).

□ *ниша:и (2) = муҳур, бэлгу (1), тамқа ~тамға.*

Туркий асарларда асл ҳолида қўлланадиган матилар

НАМО (<анат. *namo*) - таъзим, эҳтиром. Бу шундай жумлада келади: *Намо бут. Намо драм. Намо санг* (<анат. *Namo buddhaya. Namо dharmaya. Namо sanghaya* - Буддага таъзим! Таълимотларга таъзим! Жамоага таъзим!) - Будда матилари ана шу формула билан бошланиб, шундай якунланган (масалан, қаранг: СЦ, V.87.19). Буддийликда уч нарса - будда, будда таълимотлари ва жамоа муқаддас саналгани боис, уларнинг бу эътиқоди дуоларида ҳам ўз ифодасини топган. Қадимги турк буддийлар уни *уч эрдани ёки эрданилар* деб номлаганлар.

МАНАСТАР: Манастар хирз-а (<ўр. эрон. *Mnastar hirz-a*) - монавийларнинг илтижоси, "Гуноҳимни Ўзинг кечир" деган маънони англатади. Бу формула тавабномаларда келади. Жумладан, "Хуастуанифт"нинг ҳар қайси бўлими ана шундай илтижо билан якунланган (қаранг: ДТС,336)

БАСМАЛА (<ар. *basmala*). Таомилга биноан, ислом даври асарлари Аллоҳ номи билан (*Би-сми-л-лаҳи-р-*

рахмани-р раҳим) бошланади. Туркий тилдаги матнларда басмала, одатда, араб тилида келтирилади. Ҳатто уйғур ёзуви матнларда ҳам басмала араб тили ва араб хатида ёзилган. Масалан, "Қутадғу били"нинг уйғур ёзуви ҳирот кўлёмасида асар бошидаги басмала араб хатидадир.

ҲАМДАЛА (<ар. *hamdala*) - "Алҳамдулиллоҳ"нинг қисқача шакли, исми.

САЛАТ (<ар. *sala:t*; кўнлиги: *салава:t* <ар. *salava:t*). Ушбу агама исми "намоз" маъносини аниқлатади. Шунингдек, *салава:t* дейилганда бутун дуолар ҳам тушунилади.

Ислам аҳкомларига биноян, пайғамбар номи тилга олинганда салавог айтулади. Бу аниқана матншуносликда ҳам амал қилади. Туркий матнларда ҳам у, одатда, арабча шаклда келтирилган. Салавог тузилшига кўра икки хил: қисқа ёки кенгайган шаклда бўлиши мумкин.

АСМА: асма'у-л-хусна (<ар. *asma'u-l-husna*)- Аллоҳнинг гўзал исм ва сифатлари.

Ислам даври қабртошларида оятлар билан бирга асмау-л-хусна ҳам ёзилган. Қабртошнинг ҳажми, марҳумнинг кўзи тириклигида жамиятда тутган мавқега қараб улар 33, 66 ёки 99 исмдан иборат бўлган.

КАЛИМА (<ар. *kalima*) - сўз, калима.

◆ *Калима-и шаҳи:дат* - шаҳодат ифодасини аниқлаган жумла: *Ашҳаду-ан ли: Ила:ҳа Иллалла:ҳ ва ашҳаду анна Муҳаммадан Абдуҳу ва Расулуҳ.*

Калима-и тавҳид - Тавҳид-и илоҳийни ифада этган жумла: *Ласилла:ҳа иллалла:ҳ, Муҳаммадун Расул-улла:ҳ.*

Калима-и таййиба Аллоҳ ва Расулulloҳ каломи. Дуо, ниёз ва саловатлар.

Б. МАТН ҚИСМЛАРИНИНГ НОМЛАРИ

БӨЛУГ~БӨЛУК - асар бўлими. Монийчи туркларнинг тавбаномаси "Хуастуанифт" ўн беш бўлимдан тузилган бўлиб, мазкур бўлимлар асарда *бӧлуг* деб аталган. Масалан, асарнинг Берлинда сақланаётган Т.П.Д.178 рақамли қўлёзма нусхасида сўнги бўлим шундай қайд этилади: *Биш йигирминч бӧлуг Хвастванифт* - "Хуастуанифт"нинг ўн бешинчи бўлими. "Сюан-цзан кечмиши" асарида: *Қамағ он бӧлук шастар йаратды, амты барча кингуру йорыйур* - Ҳаммаси (бўлиб) ўн бўлим шастар яратди, ҳозир уларнинг бари кенг ёйилган (СЦ, V.58). *Бӧлук* сўзи "дона, бўлак" маъносини ҳам билдирган: *Булты судурлар, шастарлар йити йуз бӧлук* - Етти юз бўлак сутур ва шастар тоғди (СЦ, VIII.1).

□ = *улуш, тӓгзинч (2)*.

УЛУШ - асар бўлими, боби.

Турк будда нўм битигларининг бўлимлари *улуш* дейилган. Масалан, "Сюань-цзан кечмиши" асарининг ҳар қайси бўлими шундай номда. Асар бешинчи бўлимининг якунидаги қайд: *Бишинч улуш тукӓди* - Бешинчи бўлим тугади (СЦ, V.87).

□ = *бӧлуг~бӧлук, тӓгзинч (2)*.

ТАГЗИНЧ. 1. Ушбу атама асли ўрам шаклидаги будда матнларини билдирган. 2. Нўм битигларининг бўлимлари ҳам баъзан шундай аталган. Жумладан, "Сюань-цзан кечмиши" асарининг олтинчи бўлими *алтынч тӓгзинч* деб қайд этилади (СЦ, VI.1).

□ *тӓгзинч (2)* = *улуш, бӧлуг~бӧлук*.

СУРА (ар. *sura*) - Куръон-и Карим бўлимлари. Унда 114 сура бор.

БА:Б (<ар. *ba:b*; кўплиги: *абва:б* "боблар, қисмлар, парчалар" дегани) - асар бўлими, боби. Масалан, "Қутадуғу билиг" асарининг бўлимлари *ба:б* деб аталган. Чунинчи, уйғур ёзувли А нусха мундарижасида боблар тартиби ва номи шундай қайд этилади: *Он икинч ба:б. Сӓз башы. Кунтуғды элиг 'адил сифатын айур* - Ўн иккинчи боб. Сўз боши. Кунтуғди элиг ади сифатини айтади ва б.

Адиб Аҳмад Югнакий "Ҳибату-л-ҳақойиқ" достонининг бўлимларини ҳам ба:б деб атайди: *Тузъттим бу он тўрт ба:б ичрә сөзи* - Сўзни бу ўн тўрт боб ичра туздим (ЮГВ,51).

Абулғозий ўзининг "Шажара-йи турк" асарини тўққиз қисмга ажратиб, ҳар бирига ба:б атамасини қўллайди, Бу хусусда у ёзади: *Биз бу кита:бны ибтиди: қылдуқ ва тақы "Шажара-йи турк" дэн ат қойдуқ. Тақы тоққуз ба:б қылдуқ* (Абулғозий1992,12).

Қаранг: *фихрист-и абва:б*.

ЙУКУНЧ - турк будда нўм битигларининг илк, буддага бағишлов, топинув бўлими. Масалан, "Майтри симит нўм битиг" асарининг илк бўлими *йукунч* деб аталган.

СУУ (<хитой. *суу*): *суу башлағ* - асар муқаддимаси. Ушбу атама "Сюань-цзан кечмиши" асарида учрайди: *кәзиклиг тизиклиг суу башлағы тақы йоқ* - изчил, манتيқий муқаддимаси ҳам йўқ (СЦ, VI.33.13).

НА:МА (<форс. *на:ма*). Ушбу атама асли "хат, мак-туб" маъносини аниқлаган. Шунингдек, нома жанрига мансуб асарларда асар бўлимини ҳам билдирган. Жумладан, "Муҳаббатнома" достонининг муаллифи Хоразмий асар бўлимларини *на:ма* деб атайди: *"Муҳаббатна:ма"ны он на:ма қылдым* (ТҒҒ,120).

ФИҲРАСТ~ФИҲРИСТ (<ар. *fihrist*). 1. Шарқ китобатчилигида (библиографиясида) *фихрист* атамаси библиографик кўрсаткич ёки асарлар каталогини билдирган. Бу ҳодиса туркий манбашуносликда ҳам учрайди. Жумладан, туркий манбашуносликда кўпроқ Навоий асарларининг фихристлари тузилган.

2. Мазкур атама мундарижа, боб сарлавҳаларининг муайян изчилликдаги йиғиндисини ҳам билдирган. Масалан, "Кутадғу билиг"нинг боблар мундарижаси матида *Фихрист-и абва:б* деб аталган (А нуханинги мундарижасига қаранг).

МУҚАДДИМА (<ар. *muqaddima*) - асарининг кириш қисми, муқаддимаси.

Алишер Навоий "Хамсату-л-мутаҳаййирин" асарини беш бўлимга бўлиб, биринчисини *Муқаддима* деб номлади (қаранг: ХМ,8-13).

ХА:ТИМА (<ар. *hatima*) - асарнинг якуний қисми, хотимаси.

Алишер Навоий "Хамсату-л-мутаҳаййирин" асарининг якуний бўлимини *Ха:тима* деб атаган (қаранг: ХМ,8,60-72). Ёки "Қисаси Рабғузий" асарининг якунида шеърин хотима келади. Мазкур хотимага *Ха:тимату Қисаси ал-Рабғузи*: деб сарлавҳа қўйилган (ҚР,II.216).

Заҳириддин Бобур "Мубаййин" асарини беш бўлим (*кита:б*) га ажратади. Ҳар қайси бўлим якунида унинг хотимасини ҳам келтиради. Мазкур хотималарга *Кита:б ха:тимасы* деб сарлавҳалар қўйилган (қаранг: Мубай,26,96,109,121,166).

МАЖЛИС (<ар. *majlis*). Ушбу сўз асли "йиғин, тўплам" маъносини билдирган. Алишер Навоий ушбу атамани асар бўлими ўрнида ҳам қўллайди. Чунончи, у "Мажлисун-и-нафис" асарини саккиз бобга бўлади ва ҳар бирини *мажлис* деб атайди: *аввалги мажлис, иккинчи мажлис, учунчи мажлис ...* ва б. (қаранг: МН,10-149).

МАҚА:ЛАТ (<ар. *taqa:lat; maqa:l* сўзидан). Алишер Навоий ушбу атамани "асар бўлими, боби, фасли" маъносида ҳам қўллайди. Масалан, у "Ҳайрату-л-яброр" дostonининг бўлимларини *мақа:лат* деб атаган: *учунчи мақа:лат, тўртунчи мақа:лат, бешинчи мақа:лат* ва б. Шунингдек, у Абдурахмон Жомийга аталган "Хамсату-л-мутаҳаййирин" асарини беш бўлимга ажратади. Дастлабкисини *Муқаддима*, якуний бўлимини *Ха:тима*, асосий уч бўлимнинг ҳар бирини *мақа:лат* номлади: *аввалги мақа:лат, иккинчи мақа:лат, учунчи мақа:лат* (қаранг: ХМ,8,13-60).

ФАСЛ (<ар. *fasl*) - рисола, илмий асарларнинг муайян мавзуга бағишланган бўлими, боби, фасли.

Алишер Навоий "Мезону-л-авзон" асарининг бўлимларини *фасл* деб атайди (масалан: МА,150).

МАТЛА' (<ар. *matla'*) - ғазал ёки қасиданинг илк байти.

Алишер Навоий "Мажолису-н-нафоис"да адабиёт аҳллари ҳақида маълумот берар экан, уларнинг машҳур шеърларидан байтлар келтиради. Ушбу мисоллар, кўпроқ, шеърларнинг матлаидир. Масалан, Мавлоно Атоий ҳақида ёзиб, *бу матла' анынгдур-ким* жумласи билан қуйидаги байтни келтиради:

Ул саним-ким суw қыргайғында пари-дэг олтурур,

Ға:йати на:зуклугидин суw билә йутса болур (МН, 57).

Ёки Муҳаммад Али ҳақида маълумот берар экан, *бу туркчә матла' анынгдур-ким* деб қуйидаги байтни келтиради:

Дард-и ҳа:лымдын агар га:фил, агар а:га:ҳ эсанг,

Ҳэч гам йоқ гар мэнгә сэн дилбар-у дил ха:ҳ эсанг
(МН, 60).

МАҚТА' (<ар. *maqta'*) - қасида ёки ғазалнинг сўниги, якуний байти.

Навоий "Муҳокамату-л-луғатайн"да *ҳай-ҳай йығламақ* сўзи қатнашган байтга мисол қилиб ўз шеърининг мақтаини келтиради. Мана Навоий қайд этган ўша шеър мақтан:

Нава:йи:, ул гул учун ҳай-ҳай йығлама кән,

Ки "ҳа" дэгуичә нэ гулбун, нэ тунча, нэ гул бар?

(МН, 111).

МИСРА' (<ар. *misra'*) - шеър байтининг сатри, қатори.

Алишер Навоий "Меъзону-л-авзон"да аруз баҳрларини баён этар экан, ўрни билан мисралардан мисол келтиради. Асарда уларни *мисра'* деб атайдн (қараш: МА, 151-152).

ҚА:ФИЙА (<ар. *qa:fiya'*) - қофия. Шеърнн матида ҳижо ё сўзларнинг ўзаро оҳангдон бўлиб келиши.

Бадий жиҳатдан қофия шеър оҳангдорлигини таъминлайди, мисраларнинг ўзаро уйғушлушувига хизмат қилади. Матида қофияланувчи сўз муқом ўрнига эла бўлиб, шеърнн сатрининг бўлаги саналади. Шунинг учун ҳам қофияни матишunosлик нуқтаи назаридан шеърнннн бўлаги, қисми деб қараш мумкин.

Адабиётшунослигимизда *қа:фия* атамаси инсбатан кечроқ қўллана бошлаган эса-да, туркий шеърятда мазкур ҳодисанинг тарихи жуда эски: назм яралибдики, қофия бор; шеърый нутқдаги ритм қофияни келтириб чиқарган. Фақат қофиянинг ўрни шеърят такомилида ҳар хил. Жумладан, қадимги турк моний, будда муҳитида яратилган шеърлар қофияси сатр якунида эмас, сатр бошида: қофияланувчи сўзларнинг биринчи бўғини оҳангдош бўлиб келади. Буни турк моний шеърятининг намояндаси Апринчур тигин шеърининг қуйидаги бандларида яхши кузатиш мумкин:

Барайын тисәр бач амрақым
Бару йимә умаз-мән
Бағырсақым.

Кирәйин тисәр кичигкиәм
Киру йимә умаз-мән
Кин йыпар йыдығым.

(Кетайин десам гўзал севгилим
кета олмайман,
меҳрибоним.

Кирайин десам кичиккинам
кира олмайман,
анбар мушк ҳидлигим) (Arat 1991,4.4-5).

Сатр бошида келган сўзларнинг илк бўғинлари (*ба-ба-ба-;* *ки-ки-кин*) ўзаро оҳангдошдир.

Туркий шеърятда сатр якунидаги қофиянинг генезиси ҳам эски. Шеърятимизнинг энг қадимги даврларига мансуб қуйидаги парчанинг қофиясига эътибор берайлик. Мазкур шеърый парчани Маҳмуд Кошғарий ўзининг "Девону луғатит турк" китобида келтирган:

Қыш йай билә тоқушты,
Қынғыр көзун бақышты.
Тутушқалы йақышты,
Утғалы-мат оғрашур.

(Қиш ёз билан уришди,
бир-бирига қинғир кўз-ла боқишди.

Бир-бирини тутниш учун яқинлашдилар,
ҳар бири ютиниши истади) (МК, I.182).

Туркий шеърининг кейинги даврларида сатр бошидаги бош бўғин оҳангдошлиги принципи аста-секин истеъмолдан чиқа борган, сатр якунидаги қофия эса етакчи мавқега кўтарилган.

Қа:фийа атамасини адабиётшуносликка оид асарларда учратиш мумкин. Алишер Навоий "Мажолисун-нафоис"да Мавлоно Атоий ҳақида маълумот берар экан, унинг шеъринидан ушбу матлани мисол келтиради:

Уя санам-ким суу қырғиғиңда пари-дэг олтурур,

Ға:йати на:зуклугидин суу билә йутса болур.

Навоий мазкур шеърға баҳо бериб, *қа:фийасыда айбғынасы бар* деб кўшиб қўяди (МН, 57).

РАДИФ (<ар. *radif*) - классик шеърингда мисралар оша қофиядан кейинги такрорланувчи бўлак.

Радиф ҳам матншунослик нуқтаи назаридан қофия каби шеърин сатрининг бир бўлаги бўлиб, матида муқом жойига эга. Шу боис уни ҳам шеърин мати қисми, бўлаги сифатида қараиш мумкин.

Радиф атамаси ўрта асрларнинг адабиётшунослик асарларида учрайди. Навоий "Мажолисун-нафоис"да Хусайн Бойқаро (=Абулғози Султон Хусайн Баҳодирхон) ижоди хусусида баҳо юритар экан, унинг *ӱзгӱчӱ* радифли учта шеърини ёдга олиб, "*ӱзгӱчӱ*" лафзын радиф қылып, *қа:фийалары ҳар қайсының ӱзгӱчӱ ва:қи* болуптур деб таъкидлайди. Шу жойда учала шеърининг матлаини ҳам мисол келтиради. Навоий келтирган биринчи матла мана бу:

Ғам йзли айшым бина:сын қылды вайра:н ӱзгӱчӱ,

Хуш-у сабрым мулкинн йӱр бирлӱ йаксан ӱзгӱчӱ
(МН, 143).

СӱЗ - сўз, калима.

□ = лафз.

ЛАФЗ (<ар. *lafz*) - сўз, лафз .

Алишер Навоий бу калимани айни маънода қўллайди (масалан, қаранг: МЛ, 108).

□ = сӱз.

УЖУК~УЖИК~УЗИК. Мазкур атаманинг маънолари: 1. Маҳмуд Кошғарийнинг ёзишича, бу сўз "бўғин, хижо" маъносини англатган: *битиг ужуқлади* - ҳарфларни ва китобни ҳижжалади.

2. Маҳмуд Кошғарийнинг таъкидича, хижо ҳарфларининг ҳар бирига ҳам *ужук* деганлар: *Бу нэ ужуқ-ол?* - Бу қандай ҳарф? (МК, I.101).

Британ музейида сақланаётган Ог.8212(108) сонли уйғур ёзувли мажмуанинг 47-51- бетларида уйғур алифбосининг сирасига бағишланган шеър ўрин олган. Мазкур шеърда алифбо тизимидаги ҳар бир ҳарф *узик* деб номланган (қаранг: Агат 1991, 11).

3. Ушбу атама "ёзув, хат" маъносида ҳам қўлланган. Масалан, "Сюань-цзан кечмиши" асарида Удун эли, унинг деҳқончилиги, хунармандчилиги, маданияти, диний эътиқоди ҳақида маълумот берилар экан, ёзуви хусусида ҳам қайд этилади. Унда ёзувни *ужик* дейилган. Мана ўша маълумот: *Ики битиги: ырақта әнәткәк ужикин атырлайурлар, йағуқта өз ужикләрин тутар. Өз ужикләри йәмә әнәткәкчәсиг өк әрип ынча йана анча қйа тәгшилур* - Икки ёзуви бор: ироқда [яъни мамлакат ташқарисида] улар анаткак [санскрит] ёзувини қадрлайдилар; яқинда [яъни юрт ичида] ўз ёзувларини қўллайдилар. Ўз ёзувлари анаткакчадан олинган эса-да, ундан бирқадар фарқланади (СЦ, V.64, 7-12).

4. *Ужик* атамаси "матн" маъносини ҳам англатади: *анта (алту)н мкә узә битиглиги ... (ини)и лун шастрадақы ужик* - Унда олтин сиёҳ билан ёзилгани Ин-мин-лун шастарининг матнидир (СЦ, VIII.8, 24-26).

ҲАРФ (<ар. *harf*) 1. Нутқ товушини ифодаловчи ёзув белгиси. Матншунослик нуқтаи назаридан ҳарф матннинг энг кичик бирлиги саналди. Алишер Навоий ушбу атамани айни ёзув белгиси маъносида қўллаган (қаранг: МЛ, 117).

2. Шарқ тилшунослигида *ҳарф* атамаси "товуш, сяс" маъносида ҳам қўлланган (қаранг: МА, 138). Масалан, "Мезону-л-авзоп"да Навоий шеър тузилиши хусусида

фикр юритиб, "ҳар ҳарф-ки лифзда кэлгәй, агарчи кита:батда болмагәй, тақти'да ҳиса:бғи киргәй" деб ёзади (МА,150). Ушбу жумладаги ҳарф атамаси "сас"ни билдирмоқда.

Туркийдаги тил орқа ёки чўзиқ унлиларни ҳам Навоий ҳарф атайди (бунда ушбу товушларнинг ёзувда ифодаланганини назарда тутилади). У ёзади: *Йана туркчә алфа:здур-ким, анда алиф ва ва:в ва йа: фитҳа ва замма ва касра ҳаракати орныға битилур-ки, бу ҳәч маҳалда ҳарф ҳиса:биға кирмәс, балки ҳаракат орныға-дурур* (МА,152-153). Мазкур жумлада ҳарф атамаси чўзиқ унлиларга, ҳаракат атамаси эса қисқа унлиларга нисбатан қўлланган.

ҲАРАКАТ (<ар. *harakat*) - арабча, форсча сўзларда қисқа унлиларни, туркча сўзларда эса қисқа ё тил олди (баъзан тил орқа) унлиларини, шунингдек, қўшалоқ ундошни, ёпиқ бўғин ва бошқа фонологик ҳодисаларни ифодалаш учун араб хатида қўлланган ишоратлар. Навоийнинг мазкур жумлалари бунга яхши мисол бўла олади: *Йана туркчә алфа:здур-ким, анда алиф ва ва:в ва йа: фитҳа ва замма ва касра ҳаракати орныға битилур-ки, бу ҳәч маҳалда ҳарф ҳиса:биға кирмәс, балки ҳаракат орныға-дурур* (МА,152-153). Мазкур жумлада ҳаракат атамаси қисқа унлиларни аниқлатмоқда.

Ҳаракатлар қуйидагилардир: *фитҳа* (◌), *касра* (◌), *замма* (◌), *мадд* (◌), *ташдид* (◌), *суқун* (◌), *таъвин* (◌ ◌ у) ва б. Ҳарф сингари ҳаракатларни ҳам матннинг кичик бирлиги санаши мумкин.

АТАМАЛАРНИНГ АЛИФБО ТАРТИБИДАГИ КЎРСАТКИЧИ

А

АРЗАДА:ПТ (<ар.+форс. *arzada: ʃt*) - Алишер Навоий "Муншаот"га кирган айрим мактубларини шундай атаган.

□ = битиг (3), мактуб, на:ма, руқ'а, ниша:н, ишша:, ина:йат, ина:йатна:ма, хат (3).

АРУЗВА:РИ (<ар. *aruzva:ri*) - шеър тури (МА,181).

АСМА: асма'у-л-хусна (<ар. *asma'u-l-husna*)- Аллоҳнинг гузал исм ва сифатлари.

АФСА:НА~ФАСА:НА (<ар. *afsa:na~fasa:na*) - афсона.

АШ'А:Р (<ар. *aʃ'a:r*) - шеърлар тўплами шундай аталган.

Қаранг: шэ'р.

□ = шеърлар тўплами *мажму'а-и аш'а:р* деб ҳам аталган.

Б

БА:Б (<ар. *ba:b*; кўплиги: *абва:б* "боблар, қисмлар, парчалар" дегани) - асар бўлими, боби (ЮГВ,51).

Қаранг: *фихрист-и абва:б*.

БАЙА:З (<ар. *bayaz*) - баёз.

БАЙА:Н (<ар. *bayan*)- муайян масаланинг баёни, изоҳи, аңглатма.

БАЙТ (<ар. *bayt* "уй" сўзидан; кўплиги *абйа:т* <ар. *abyat*) - 1) аруз шеърининг мантиқ ва мазмун жиҳатдан ўзаро боғланган бир жуфт мисраси, шеър уяси (МА, 137-138; МЛ, 130; МН, 132); 2) шеър, назм (ҚБ, 2012; ҚР,1.103; ТББ, 145; ХМ, 49; СХА, 78).

БАЛБАЛ - балбал, инсон тасвири ритуал тош, ҳайкал.

Балбал атамаси баъзан битигтош маъносини ҳам аңглатади (Е,32).

◆ Мазкур атамга *таш балбал* шаклида ҳам қўлланган (Е,34).

Битигларда *бәйгу балбал* шаклида ҳам учрайди (Е,36).

БАСМАЛА (<ар. *basmla*) - басмала.

БАШЫҚ~БАШҚУҚ. (Чоғиштиринг: сугд. *p'šyk*) - гимн, мадҳия (ДТС,87-88).

БАНГУ~МАНГУ, БАНГУ~МАНГУ, БАНГУ~МАНГУ. Қадимги туркийда ушбу сўз, асосан, "мангу, абадий" маъносини билдирган. Кўк турк обидаларида, ўрни билан, "ёдгорлик, ёднома" маъносини ҳам билдиради (Е,20,24,27,30).

◆ Мазкур сўз *бәнгутаиш*, *бәнгуқайа* шаклларида ҳам қўлланган.

бәнгу балбал. Қаранг: *балбал.*

БАНГУТАИШ~БАНГУТАИШ. Кўк турк хоқонлиқлари муҳитида яратилган кўк турк ёзувли қабр битиглари ана шундай аталган (КТк,11,13).

□ = *битигтаиш.*

БАНГУ ҚАЙА. Қоя битиглари шундай номланган (қаранг: Е,39).

БИЛДУРГУЛУК - билдиргулик (ТҒҒ, 98-99).

БИТИГ (<*бити+г*; *бити-* "ёз-" феълидан). Ушбу сўз куйидаги маъноларни англатади: 1) ёзув, матн; 2) китоб, асар; 3) хат, мактуб (ҚБ,345); 3) хат, мактуб (ҚБ,1534; 1535; 1327); 4) дастхат (МК,1.365-366); 5) тумор (МК,1.366).

Қаранг: *битигтаиш*; *башбитиг*; *нирван битиг*; *ном битиг*, *шастар битиг*; *қумару битиг.*

□ *битиг (3): битиг сала:м* (Kurāt 1940,11).

□ *битиг (2) = кита:б; битиг (3) = мактуб, на:ма, руқ'а, ниша:н, инша:, арзида:шт, ина:йт, ина:йтни:ма, хат.*

БИТИГТАИШ - ёзувли қабр тоши, битигтош (КТу,53).

□ = *бәнгутаиш~бәнгутаиш.*

БӨЛУГ~БӨЛУК - асар бўлими (СЦ, V.58). *Бөлүк* сўзи "дона, бўлак" маъносини ҳам билдирган (СЦ, VIII.1).

□ = *улуш, тәгзинч (2).*

БУДАЙ-БУДАЙ - халқ кўшиқларидан бири (МА, 181).

БУЧУНГ~ВУЧУНГ (<хитой. *po-chun*) - тилхат (ДТС,119,635).

◆ Хужжатнинг асл нусхаси *онг битиг*, унинг ўрнига берилган тилхат эса *бучунг битиг* дейилган (ДТС,119).

□ = *чув*.

БЭЛГУ. 1) белги, аломат, нишон (МК, I.403). Манбаларда ушбу сўз *бэлгу ниша:н* шаклида ҳам қўлланади.

2) шахсий имзо.

□ *бэлгу (1) = ниша:н (2), мухур, тамқа ~ тамға*.

В

ВАҚФИЙА (ар. *vaqfiya*) - вақф ҳужжати.

Д

ДА:СТА:Н (<форс. *da:sta:n*) - йирик ҳажмли шеърӣ-эпик асар (Х.220, 294; ХМ,49; ЛТ,242).

□ = *улуғ йыр*. Қаранг: *йыр ~ ыр*.

ДИ:ВА:Н (<форс. *di:va:n*). Шоир шеърларининг муайян тартибда берилган тўплами (қаранг: Сак,21-26,90; МЛ,119-120; МЛ,130).

ДУ БАЙТИ: (<форс.+ар. *du bayti* "икки байт") - рубонининг бошқа бир номи (МА,157).

□ = *руба:’и; тара:на*.

ДУРУД (<форс. *durud*) - мадҳ, салом. Пайғамбар мадҳи шу ном билан юритилган (ЮғВ,5).

З

ЗАБУР - муқаддас китоблардан бири (қаранг: Мубай,14).

Ы

ЫРҚ БИТИГ - таъбирнома, фолнома (ИБ,65).

И

ИНА:ЙАТ (<ар. *ina:yat*) - Алишер Навоӣ "Мушшаот"га кирган айрим мактубларини шундай атаган.

□ = *битиг (3), мактуб, на:ма, руқ’а, ниша:н, инша:, арзада:шт, ина:йатна:ма, хат (3)*.

ИНА:ЙАТНА:МА (<ар.+форс. *ina:yatna:ma*) - Алишер Навоий "Муншаот"га кирган айрим мактубларини шундай атаган.

□ = битиг (3), мактуб, на:ма, руқ'а, ниша:н, инша:, арзада:шт, ина:йат, хат (3).

ИНЖИЛ - тўрт буюк китобдан бири (қаранг: Мубай, 14).

ИНША: (<ар. *inşa:*) - Алишер Навоий "Муншаот"га кирган айрим мактубларини шундай атаган.

□ = битиг (3), мактуб, на:ма, руқ'а, ниша:н, арзада:шт, ина:йат, ина:йатна:ма, хат (3).

Й

ЙАРЛЫҚ~ЙАРЛЫҒ~ЖАРЛЫҒ~ЖАРЛУҒ - ёрлик, хош, бекларнинг фармонлари, расмий ҳужжат (МК, III, 49).

ЙЫР~ЫР - йир, қўшиқ, ашула (МК, II, 22; III, 144; СЦ, VI, 5).

◆ **улуғ йыр** - йирик шеърый асар - "достон". Қаранг: да:ста:н.

ЙӖРУҒ. Бу сўз қадимги туркийда "шарҳ, асар мазмуни, тафсилот" маъноларини англатган (СЦ, V, 12; МК, III, 25, 26; ҚБВ, 2166).

◆ **йӖруг битиг.** Ушбу атама **йӖруг битиг** шаклида ҳам қўлланиб, "шарҳ, китоб" маъносини билдирган. (СЦ, VIII, 7).

ЙУКУНЧ - турк будда иўм битигларининг илк, буддага бағишлов, топинув бўлими.

К

КАВИ (<анат. *kavua*) - эпос, достон, эпик асар (СЦ, V, 87).

КАЛИМА (<ар. *kalima*) - сўз, калима.

◆ **Калима-и шаҳа:дат** - шаҳодат ифодасини англатган жумла: **Ашҳаду-ан ла: Ила:ҳа Иллалла:ҳ ва ашҳаду анна Муҳаммадан Абдуҳу ва Расулуҳ.**

Калима-и тавҳид - Тавҳид-и илоҳийни ифада этган жумла: Ла:ила:ҳа иллаллаҳ, Муҳаммадун Расул-улла:ҳ.

Калима-и таййиба - Аллоҳ ва Расулulloҳ каломи. Дуо, ниёз ва саловатлар.

КА:ФИЙА (<ар. *ka:fiya*). Араб тилини ўрганиш учун тузилган қўлланмалар шундай аталган.

КАРÄНТ (<анат. *grantha*) - шеър тури (СЦ, V.57).

КАЛА:М (<ар. *Kala:m*) - Қуръон-и Карим манбаларда шу ном билан ҳам аталган (ТАҲ, 199).

◆ *Кала:му-л-ла:ҳ* - Аллоҳнинг каломи, Қуръон-и Карим.

□ = *Қур'а:и; Фурқа:и.*

КИТА:Б (<ар. *kita:b*) - китоб, асар (ҚБ, 344; СҚ, 1296).

Кита:б сўзи, баъзан, "асарнинг бўлими, боби"ни ҳам билдирган (қаранг: Мубай.).

□ = *битиг (2).*

КÖГ~КУГ. (Чоғиштиринг: хитой. *khuog*). 1) шеър, шеър тури, шеърый ўлчов, назм (МЛ, 174-175; ДДТ, 369); 2) куй, оҳанг (МК, III.144).

КУЛЛИЙА:Т (<ар. *kulliya:t*) - куллиёт.

Л

ЛАТИФА (<ар. *latifa*) - кичик ҳикоя, латифа (ҚР, I.117, 127).

ЛАФЗ (<ар. *lafz*) - сўз, лафз (МЛ, 108).

□ = *сöз.*

ЛУҒАЗ (<ар. *luğaz*) - жумбоқ, чистон, топишмоқ (Девон, 2346; АД, 301).

ЛУҒА:Т (<ар. *luğa:t*) - луғатлар, қадималар. Луғат китоблари ҳам шу ном билан аталган.

М

МАВА'ИЗ~МУВА'ИЗ (<ар. *ma'izi; kўплиги; mava'izu*) - панду насиҳат, ўгут.

◆ *мива'из масал* (ЮгС, 45).

□ = saw (3); cōz (3); awučka cōzi, kčeki cōz, qumaru cōz - қаранг: cōz (3).

МАДҲ (<ар. *madh* "мақтов" дегани) - мадҳ, мақтов (ҚР,1.10).

□ = қасида.

МАЖЛИС (<ар. *majlis*). Ушбу сўз асли "иғин, тўплам" маъносини билдирган. Алишер Навоий ушбу атамани асар бўлими ўрнида ҳам қўллайди (қаранг: МН,10-149).

МАЖМУ'А (< ар. *majmi'a*) - мажмуа.

◆ мажму'а-и аш'а:р - шеърлар тўплами.

мажму'а-и ҳикайа:т - ҳикоятлар тўплами.

МАКТУВ (<ар. *maktab*; кўплиги: мака:тиб <ар. *mak:tib*) - мактуб, хат.

□ = битие (3), на:ма, руқ'а, ниша:н, ишша:, арза-даишт, ина:йат, ина:йатна:ма, хат (3).

МАНАСТАР: Манастар хирз-а (<ўр. эрон. *Mnastar hizr-a*) - монавийларнинг илтижоси, "Туноҳимни Ўзинг кечир" деган маънони англатади (ДТС,336)

МАНА:ҚИБ (<ар. *manaqib*) - бирор шахснинг ҳаёти ва фиолияти ҳақида ҳикоя қилувчи автобиографик асар.

МАНЗУМА (<ар. *manzuma*) - шеърлар тўплами.

Қаранг: назм.

МАРСИЯ (<ар. *marsiya*) - бирор шахс ўлими муносабати билан тўқилган шеърин бағишлов (МН, 143).

МАСАЛ (<ар. *masal*; кўплиги: амса:л <ар. *amasa:l*) - мақол, ҳикматли сўз (ҚБ,270; ҚБВ,186; ЮГА,82).

◆ мава'из масал - қаранг: мава'из.

зарбу-л-масал - мақол.

□ = saw (3); cōz (3); awučka cōzi, kčeki cōz, qumaru cōz - қаранг: cōz (3).

МАСНАВИЙ: (<ар. *masnavi*:). Ушбу атама арузда битилиб, жуфт минералари ўзаро қофияланиб борувчи асарни билдиради. (МЛ,112; Девон,2046; МН,56, 133; ВН,153).

МАС'АЛА (<ар. *mas'ala*) - диний мавзудаги тортинув, муҳокама, баҳс, мунозаралар шу ном билан юритилган (МасК,1356).

МАТЛА' (<ар. *matla'*) - ғазал ёки қасиданинг илк байти (МН,57, 60).

МАҚА:ЛАГ (<ар. *maqalat; maqal*; сўзидан). Алишер Навоий ушбу атамани "асар бўлими, боби, фасли" маъносида ҳам қўллайди (қаранг: ХМ,8,13-60).

МАҚТА' (<ар. *maqta'*) - қасида ёки ғазалнинг сўнгги, якуний байти (МЛ,111).

МУНА:ЖА:Т (<ар. *munaja:t*) - муножот, Аллоҳга ёл-бориш (ҚР,II.112; ЛТ,9).

МУНТАХАБ (<ар. *muntaḥab*) - муайян масала бўйича бир ёки бир неча муаллиф асаридан олиб тузилган тўплам, сайланма китоб.

МУНШАА:Т (<ар. *munṣaa:t*) - хатлар тўплами.

МУСАДДАС (<ар. *musaddas*) - бандлари олти мисрали арузда ёзилган шеър тури (Девон, 198а).

МИСРА' (<ар. *misra'*) - шеър байтиниң сатри, қатори (қаранг: МА,151-152).

МУСТАЗА:Д (<ар. *mustazu:d*) - шеър тури (МА, 180-181; Девон, 1946).

МУФАССАЛ (<ар. *mufassal*) - бир ёки бир неча асарнинг шарҳлари билан берилган мукаммал тўплами.

МУХАММАС (<ар. *muḥammas*) - бандлари беш мисрали арузда ёзилган шеър тури, маъноси "бешлик" дегани (Девон,195а).

МУХАММАСА:Т (<ар. *muḥammasa:t*) - мухаммаслар тўплами.

Қаранг: мухаммас.

МУХТАСАР (<ар. *muḥtasar*). Бундай китоблар йирик асарларнинг қисқартма баёнидан иборат бўлган.

МУ'АММА: (<ар. *mu'amma*; кўлиги: *му'амма:ийат* <ар. *mu'amma:iyat*) - шеър шакли (Девон, 336б).

МУҚАДДИМА (<ар. *muqaddima*) - асарнинг кириш қисми, муқаддимаси.

МУҲАББАТНА:МА (<ар.+форс. *muhabbatna:ma*) - шеър тури (МА,180).

МУҲУР (<ар. *muhur*) - муҳр, ҳужжатга урилган белги.

□ = *ниша:н (2), бэгу (1), тамқа ~тамға.*

Н

НАЗМ - шеър, назм (қаранг: МЛ, 109).

□ = *шэ'р.*

НАМО (<анат. *namo*) - таъзим, эҳтиром. Бу шундай жумлада келади: *Намо бут. Намо драм. Намо санг* (СЦ, V.87.19).

НА:МА (<форс. *na:ma*) - ушбу сўз асли "хат, мактуб" маъносини билдирган. Шунингдек, нома жанрига мансуб асарларда асар бўлимини ҳам билдирган.

□ Ушбу атаманинг "мактуб, хат" маъносига қиёслаш: *битие (3), мактуб, руқ'а, ниша:н, иша:, арзада:шт, ина:йт, ина:йтна:ма, хат (3).*

НА'Т (<ар. *na't* - "сифатлаш, тавсифлаш" сўздан) - шайғамбарга бағишлов, мадҳу сано (ЮгА,5; ЮгВ,4; ЮгС,3; ҚР, II.101; Сак,96).

НИША:Н (<форс. *niša:n*). 1) белги, аломат, нишон. Ашш и уринда *бэгу ниша:н* шаклида ҳам қўлланади. 2) муҳр, ҳужжатга урилган белги (ДТС,359). 3) гувоҳномани билдирган.

□ *нишан (2) = муҳур, бэгу (1), тамқа ~тамға.*

НОМ (<суд. *nom*). 1) диний таълимот; 2) буддийликнинг муқаддас китоби.

◆ *ном битие.*

ном ёлғи - буддийликнинг тождор китоби, шоҳсутра.

О

ОЗМАҚ - халқ қўшиқларидан бири (МА,181).

ОЛАНГ - қўшиқнинг тури (Мухтасар, 172).

□ = *чинеъ.*

Ö

ÖГДИ~ÖГДУ - мақтов; мадҳ, бағишлов (ҚБВ,16я; ҚБ,1; ҚБА,10,12).

◆ **Матиларда ҳамд-у ёғди, ҳамд-у сэнас-у миннат-у ёғди** шаклларида ҳам қўлланган. Қаранг: *ҳамд*.

ÖДИК - хотира, эсдалик (СЦ,VI.25).

ÖТ - ўгут, насиҳат (МК,1.82).

◆ **öt билиг** - таълимот (ДТС,391). *öt* ятамаси *öt saw*, *öt saw uring* шаклида ҳам қўлланган (ҚБВ, 2106).

Ушбу сўз *öt saw* шаклида ҳам қўлланиб, "панду насиҳат" маъносини беради (ҚБ,134).

ÖГУГ. Қадимги туркийда "илтимос, ўтичи" маъносини англатган (МК,1.208).

◆ **ötug битиг** - илтимоснома (СЦ,VI.22).

Р

РАДИФ (<ар. *radif*) - классик шеърятда мисралар оша қофиядан кейинги такрорланувчи бўлак.

РИВА:ЙАТ (<ар. *riva:yat*) - ривоят (ҚР,1.31, 107).

РИСА:ЛА (<ар. *risala*; кўплиги: *rasa:'ul* <ар. *rasa'il*) - илмий асарлар шу ном билан аталган (МЛ,132; НМ,185).

Мактублар ҳам баъзан *rasa'ul* деб ҳам аталган (МЛ,121).

РУБА:’И: (<ар. *rubā:'i*; кўплиги: *rubā:'iyya:t* <ар. *rubā:'iyyat*). Арузда ёзилган, муайян қофияга эга бўлган тўртлик (МА,157-160; МЛ,129; МН,9,64).

Шеърый девонларда рубойлар мажмуи *rubā:'iyya:t* деб номланган (Девон, 2186).

□ = *ду байти*; *тара:на*.

РУБА:’ИЙА:Т (<ар. *rubā:'iyya:t*) - рубойлар тўплами.

Қаранг: *руба:'и:*.

РУҚ'А (<ар. *ruq'a*) - мактуб, хат.

□ = *битиг* (3), *на:ма*, *мактуб*, *ниша:н*, *инша:*, *арза-да:ят*, *ина:йат*, *ина:йатна:ма*, *хат* (3).

С

САБ~САУ. Мазкур сўзнинг маъноси бир қанча. 1. "Сўз; гап" маъносини билдиради: Тўн,12. 2. Нутқ, мурожаат; ёрлиқ. (Х,1; Ха,13). 3. "Хабар" маъносини англатган: (МК, I.122). 4. Овоза, довруғ: (МК, I.315). 5. "Мақол" маъносини билдирган (МК, III.168). 6. "Рисола"ни билдирган (МК, III.168). 7. "Ҳикоя; қисса"ни ҳам англатган (МК, III.168).

□ saw (5) = масал~амса:л; сўз (3): амычга сўзи; мавва'из~мува'из: мавва'из масал.

САЛА:Т (<ар. *sala:t*; кўплиги: *салава:т* <ар. *salava:t*). Ушбу атама асли "намоз" маъносини англатади. Шунингдек, *салава:т* дейилганда бутун дуолар ҳам тушунилади.

САРФ-У НАҲВ (<ар. *sarf-u nahw*). Грамматика китоби. Бундай китобларни *'илм-и наҳв* ҳам дейилган.

СЌЗ. 1. Сўз, лафз, тилнинг муайян тушунча англатувчи бирлиги. 2. Гап, фикр англатувчи бирлик: (ҚБВ, 136).

3. Ҳикмат, панд-насиҳат: (ХХ, 235; ҚБВ, 14а).

Матнларда бу сўз *амычга сўзи* (қария сўзи), *кэчки сўз* (эски тивъбир), *қумару сўз* (ёдгорлик сўз) шаклларида ҳам қўлланиб, "ҳикмат, мақол, оталар сўзи" маъносини билдиради (ДТС, 70; ҚБВ, 11а).

4. Урта аср ёрлиқларида, хон мактубларининг унвони (бошламаси)да мазкур сўз "ёрлиқ, мурожаат, фармон" маъноларини билдирган (Содиқов 1997, 85-86; 87-90- б.).

5. Муайян матнни англатган (қаранг: ТЁЁ, 136, 144).

СУРА (ар. *sura*) - Қуръон-и Карим бўлимлари.

СУТУР~СУДУР (<анат. *sutra*) - сутра, будда қиссалари, ҳикоятлари (СЦ, V.38).

СУУ (<хитой. *суу*): *суу башлағ* - асар муқаддимаси (СЦ, VI.33.13).

Т

ТАВРА:Т~ТАВРИТ - муқаддас китоблардан бири (Қаранг: Мубай, 14; СҚ, 3а-3б).

ТАЖНИС = туйуқ~туйуғ.

ТАЗКИРА (<ир. *tazkira*) - тазкира.

ТАМФА~ТАМҚА - шеҳ ва бошқаларнинг тамғаси, муҳри шундай аталган (МК, I.4000; СЦ, X.8).

□ = муҳур; бэлгу (1), ниша:и (2).

ТАРА:НА (<ар. *tara:na* "нағма" сўзидан). Тўртала мисраси қофиядош рубоий (МЛ, 157).

□ = руба'и; ду байти:

ТАРЖИ:’БАНД (<ар. *tarji’band*) - аруз шеър тури (Девон, 1996).

ТАРИХ (<ар. *tarih*; кўплиги: *tava:rix* <ар. *tava:rih*) - тарих китоби. Ўрта асрлар тарихнавислигида тарих китоблари шу ном билан аталган.

Тарих атамаси матнларда сана(йил, ой, кун)ни ҳам билдирган. Муайян воқеалар, қўлёзма ё асар битилган, ёзиб тугалланган сана *тарих* деб қайд этилган.

Тарих атамаси шеърини санъат(муаммонинг бир тури)ни ҳам англатади (қаранг: АД, 293-294).

ТАРХАНИ: - кўшиқнинг бир тури (Мухтасар, 155).

ТАФСИР (<ар. *tafsir*). Қурон-и Карим сураларининг шарҳи шундай аталган.

ТАШ - ёдгорлик, мангутош.

Бу сўз, баъзан, "битигтош, ёдгорлик"ни ҳам билдирган (Е, 48).

◆ *таш балбал*. Қаранг: *балбал*.

бāнгу таш. Қаранг: *бāнгу*.

ТАҚШУТ~ТАҒШУТ - шеър, назм, байт, манзума (Агат 1991, 186).

◆ Манбаларда ушбу атама *тағшут шлок*, *шлок тағшут*, *куг тағшут* шаклларида ҳам қўлланиб, "назм, шеъринг" маносини ифода этган (СЦ, V.6).

ТАҒЗИНЧ. 1. Ушбу атама асли ўрам шаклидаги будда матнларини билдирган. 2. Нўм битигларнинг бўлимлари ҳам баъзан шундай аталган (СЦ, VI.1).

□ *тағзинч* (2) = *улуш*, *бōлуғ~бōлук*.

ТУЙУҚ~ТУЙУҒ. (МА, 179; МЛ, 113; Мухтасар, 162-163; Девон, 240б.).

□ = *тажнис*.

ТУРЕИ: - кўшиқнинг тури (МА, 181; Мухтасар, 155).

У

УЖУК~УЖИК~УЗИК. 1) бўғин, ҳижо. 2) ҳарф (МК, I.101). 3) ёзув, хат (СЦ, V.64, 7-12). 4) матн (СЦ, VIII.8, 24-26).

УЛУШ - асар бўлими, боби (СЦ, V.87).

□ = *бўлуғ ~ бўлук, тўғинч (2)*.

УРЖУЗА (<ар. *urjuza*). Илмий мавзудаги шеърый асар шу ном билан юритилган.

Ф

ФАРД (<ар. *fard*; кўплиги: *муфрда:т* <ар. *mufrida:t*) - иккилик шаклидаги шеър тури (Девон, 242а).

ФАРДИЙА:Т~МУФРАДА:Т (<ар. *fardiya:t ~ mufrada:t*) - фардлар тўплами. Девонларга кирган фардлар *муфрда:т* деб аталган (масыян, қаранг: А/Д, 307).

Қаранг: *фард*.

ФАСЛ (<ар. *fasl*) - рисола, илмий асарларнинг муайян мавзуга бағишланган бўлими, боби, фасли (МА, 150).

ФИҲРАСТ~ФИҲРИСТ (<ар. *fihrist*). 1) библиографик кўрсаткич ёки асарлар каталоги. 2) мундарижа, боб сарлавҳалари.

ФУРҚА:Н - Қуръон-и Карим 25- сурасининг номи; Қуръон шу ном билан ҳам аталган (Мубай, 14).

□ = *Қур'ани, Қала:м.*

Х

ХАМСА (<ар. *hamsa*) - бешлик. Шарқ адабиётшунослигида беш мустақил достонни бирлаштирган тўплам шундай аталган.

ХАТ (<ар. *hāt*; кўплиги: *хутум* <ар. *hutu:t*) - 1) хат, ёзув, матн (ҚВВ, 101а); 2) ёзув тури: (ДЦТ, 278; БН, 132); 3) мактуб: (ҚБ, 3854).

◆ *хатт-и ҳума:йун* - подишоҳнинг қўлёзмаси, подишоҳнинг амри.

□ *хат* (1) = *битиг* (1); *хат* (3) = *битиг* (3), *мактуб*, *на:ма*, *руқ'а*, *ниша:н*, *инша:*, *арзада:шт*, *ина:йт*, *ина:йтна:ма*.

ХА:ТИМА (<ар. *ḥatīma*) - асарнинг якуний қисми, хотимаси (Мубай, 26, 96, 109, 121, 166).

П

ПАДАК, ПĀТИК (<анат. *radaka*) - шеър, назм (Агат 1991, 160).

ПАНД (<форс. *panḍ*) - панд, насиҳат (ҚБВ, 14а).

ПУРАНИ (<анат. *purāna*) - афсона, будда афсонаси (ДТС, 398).

Ч

ЧИНГĀ - кўшиқнинг тури, ўлан (МА, 180).

□ = *оланг*.

ЧУВ - тилхат (қаранг: ДТС, 157).

□ = *бучунг ~ вучунг*.

Ш

ШАЖАРА (<ар. *ṣajara* "дарахт" дегани). Бирон сулола, насаб тармоғини акс эттирувчи тарихий ҳужжат.

Шажара атамаси шеърӣ тармоқни ҳам билдирган (қаранг: МА, 159-160).

ШАРҲ (<ар. *ṣarḥ*) - шарҳ.

ШАСТАР (<анат. *sastra*) - рисола, трактат (СЦ, V.11).

◆ Манбаларда *шастар битиг* шаклида ҳам учрайди (ДТС, 520).

ШЛОК (<анат. *śloka*) - шеър, назм. СЦ, VIII.17- VIII.19; VIII.30.

◆ *шлок* атамаси *тағшут* билан кўша кўлланиб (*шлок тағшут*), "шеърят, шеърлар" маъносини билдирган (ДТС, 524).

ШЕЪР (<ар. *ṣe'r*; кўплиги *аш'a:p* <ар. *aṣ'a:r*) - шеър, назм (ҚБ, 2592; ҚР, I.39, 116, 121, 166).

□ = *назм*.

Қ

ҚА:МУС (<ар. *qa:mus*) - қомус, энциклопедия.

ҚАСА:’ИД (<ар. *qasa:’id*) - қасидалар тўплами.

Қаранг: *қасида*.

ҚАСИДА (<ар. *qasida*) - қасида (АД,94).

□ = *мадҳ*.

ҚА:ФИЙА (<ар. *qafiya*) - қофия. Шеъринг матида ҳижо ё сўзларнинг ўзаро оҳангдош бўлиб келиши.

ҚИСАС (<ар. *qisas*) - қисса (ҚР, I.11; II.217).

ҚИТ’А (<ар. *qit’a*; кўплиги: *муқатта’а:т* <ар. *muqatta’a:t*). (Девон, 2106).

ҚИТ’АА:Т~МУҚАТТА’А:Т (<ар. *qit’aa:t ~ muqatta’a:t*) - қитъалар тўплами. Девонларда келтирилган қитъалар *муқатта’а:т* деб аталган.

Қаранг: *қит’а*.

ҚОШУҚ~ҚОШУФ - шеър, қасида, қўшиқ (МК, I.357; ҚБ, 58; МА, 58, 59; Мухтасар, 155; DDT, 342; ТББ, 145).

ҚУМАРУ~ҚУМАРТҚУ~ХУМАРУ. Қадимги туркийда бу сўз "ёлборлик, мерос; эсдалик" маъноларини англатган (МК, I.416-417; ҚБ, 1446, 187).

Матнларда *қумару* сўзи "васийтнома; панднома" маъносига ҳам қўлланган (ҚБ, 1476).

◆ *қумару битиг* (ҚБ, 1339,).

Манбаларда бу сўз *қумару сав* (~сўз), *қумару панд* шаклларида ҳам қўлланган. Бу атамалар "панд, насиҳат, ўгут" маъносини билдиради.

ҚУР’А:Н (<ар. *Qur’a:n*) - Аллоҳ тарафидан Муҳаммад алайҳис-саломга Жаброил алайҳис-салом ваҳийлигида позил бўлган муқаддас китоб.

◆ *Қур’а:н-и Карим*.

□ = *Кала:м; Фурқа:н*.

Ғ

ҒАЗАЛ (<ар. *ğazal*; кўпчилиги *ғазалийя:т* <ар. *ğazaliyya:t*) - мумтоз адабиётда кенг тарқалган лирик шеър тури (Мух.н., 21; ТҒЁ, 137-142; ҚР, I.122, 126).

Шеърний девонларда ғазаллар *ғазалийя:т* деб юритилган (Девон, 156).

ҒАЗАЛИЙЯ:Т (<ар. *ğazaliyya:t*) - бир ёки бир қанча мушриф ғазалларини жамлаган китоб. Девонлар таркибига кириган ғазаллар ҳам *ғазалийя:т* деб аталган (қараиґ: АД, 119).

Қараиґ: *ғазал*.

Ҳ

ҲАДИС (<ар. *hadis*) - ҳадис, ҳар сўзланганда янги хабар янгли тингланмоққа лойиқ, Расул алайҳис-саломнинг сўз-ўтуғлари, амри. Суннат-и Набавийя. Ҳадисдан баҳе этган илм (ҚР, I.144, 163).

◆ *ҳадис-и қудси* - маъноси пайғамбаримизга ваҳий бўлган ёки илҳом этилган қудсий калом.

ҳадис-и мурсал - пайғамбаримизнинг ўз оғизларидан эшитилган билдирилган Ҳадис-и шариф.

ҳадис-и садиҳ - шубҳа остига олинмаган Ҳадис-и набавий.

ҲАМД (<ар. *hamd*) - тангрига бағишлов, мадҳ (Ю:С, I; JT, 5).

◆ Матнларда *ҳамд-у боди* шаклида ҳам қўлланган.

ҳамд у ваии - Аллоҳга аталган ҳамду сано.

ҲАМДАЛА (<ар. *hamdala*) - "Алҳамдулиллоҳ"нинг қисқача шакли, исми.

ҲАРАКАТ (<ар. *harakat*) - арабча, фореча сўзларда кеска унлиларни, туркча сўзларда эса қисқа ё тил олди (эъъзан тил орқа) унлиларини, шунингдек, қўшалок ун-долни, ёшиқ бўғни ва бошқа фонологик ҳодисаларни ифодаланг учун араб хатида қўлланган ишоратлар.

ҲАРФ (<ар. *harf*) 1) нутқ товушини ифодаловчи ёзув белгиси (қаранг: МЛ,117). 2) товуш, сас (қаранг: МА,138).

ҲИКМАТ (<ар. *hikmat*) - панду насиҳат мазмунли асар.

ҲИКА:ҲАТ (<ар. *hika:yat*) - ҳикоят, ҳисса (ҚР,1.34; ЛТ,39,41,44,45).

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР

анат. - анаткакча (санскритча)

ар. - арабча

турк. - туркча

форс. - форсча

хитой. - хитойча

ўзб. - ўзбекча

ўр. эрон. - ўртанча эроний

ИШОРА ЭТИЛГАН АСАРЛАР РЎЙХАТИ

Манбалар

Абулғозий 1992 - Абулғозий. Шажарайи турк. Нашрга тайёрловчилар Қ. Муниров ва Қ. Маҳмудов. Тошкент, 1992.

Абулғозий 1995 - Абулғозий. Шажарайи тарокима. Нашрга тайёрловчи Қ. Маҳмудов. Тошкент, 1995.

БН - Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Тошкент, 1989.

Девон - 'Алишир Нава'и. Диван. Издание текста, предисловие и указатели Л.В. Дмитриевой. М., 1964.

ДТС - Древнестюркский словарь. Л., 1969.

Е - Енисей битиглари. Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. М.-Л., 1952.

ИБ - Ырқ бітігі. - Ғ. Айдаров. Орхон ескерткіштерінің тексі. Алматы, 1990. 146-169- б.

КТ - Кул тигин битиги: *КТк* - кичик битиг, *Кту* - улуғ битиг.

ЛТ - Алишер Навоий. Лисонут-тайр. Асарлар. 11-том. Тошкент, 1966.

МА - Алишер Навоий. Мезонул-авзон. Асарлар. 14-том. Тошкент, 1967. 133-182- б.

МасК - "Масъала китоби". Британ музейида сақланаётган Ог.8193 рақамли уйғур ёзувида битилган қўлёзма таркибида.

МК - Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I-III. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Мугалибов. Тошкент, 1960-1963.

МЛ - Алишер Навоий. Муҳокаматул-луғатайн. Асарлар, 14- том. Тошкент, 1967.

МН - Алишер Навоий. Мажолисун нафис. Танланган асарлар. III том. Тошкент, 1948. 5-169- б.

Мубай. - Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Мубаййин. Нашрга тайёрловчилар: С. Ҳасан ва Ҳ. Ҳасан. Т., 2000.

Мухтасар - Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Мухтасар. Нашрга тайёрловчи С. Ҳасан. Тошкент, 1971.

Мух.н. - Хоразмий. Муҳаббатнома китоби. -ТҒҒ, 118-135- б.

НМ - Алишер Навоий. Насоимул-муҳаббат. Асарлар. 15- том. Тошкент, 1968. 63-186- б.

РҚ - "Роҳату-л-қулуб" асари. Британ музейида сақланаётган Ог.8193 рақамли уйғур ёзувида битилган қўлёзма таркибида.

СЦ - Тугушева Л.Ю. Уйғурская персия биографии Сюань-цзана. М., 1991.

СҚ - "Сирожу-л-қулуб" асари. Британ музейида сақланаётган Ог.8193 рақамли уйғур ёзувида битилган қўлёзма таркибида.

СҲА - Алишер Навоий. Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер. Асарлар. 14- том. Тошкент, 1967. 73-86- б.

Таф. - Туркий тафсир (XII-XIII аср). Нашрга тайёрловчи Қ. Маҳмудов. Тошкент, 2000.

ТАҲ - Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукимо. Асарлар, 15- том. Тошкент, 1968. 187-242- б.

ТҒҒ - XI-XV асрнинг туркий ёзувидаги ёдгорликлари. Нашрга тайёрловчилар: Қ. Маҳмудов, Қ. Содиқов. Тошкент, 1994.

Х - Билга хоқон битиғи: Ха, Хб - тошнинг юз томонидаги ёзувлар.

ХМ - Алишер Навоий. Хамсатул-мутаҳаййирин. Асарлар. 14- том. Тошкент, 1967. 5-72- б.

ҚБ - Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадғу билиг. Нашрга тайёрловчи Қ. Каримов. Тошкент, 1971.

ҚБА - "Кутадғу билиг"нинг уйғур ёзувли А нусхаси: Радлов В. Кудатку-Билик. Факсимиле уйғурской рукописи. СПб., 1890.

ҚБВ - "Кутадғу билиг"нинг араб ёзувли наминган (фарғона) нусхаси: ЎзФА Шарқшунослик институти, 1809 рақамли кўлёзма.

ҚР - Носируддин Бурҳонуддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. I-II. Нашрга тайёрловчилар: Э. Фозилов, А. Юнусов, Ҳ. Дадабоев. Тошкент, 1990-1991.

ҚҲ - Аҳмад Югнакий. Атабатул-ҳақойиқ китоби. -ТЭҒ, 45-95- б.

АД - Ahmet Paşa divanı. Hazırlayan Ali Nihat Tarlan. Ankara, 1992.

Арат 1991 - R.R.Arat. Eski türk şiiri. 3. baskı. Ankara, 1991.

DDT - Dictionnaire Djaghatai-turc. Publie par V. De Veliaminof-Zernof. Saint-Petersbourg, 1869.

МА - Ali-şir Nevayi. Mizanu'l-evzan. Hazırlayan: Prof. Dr. Kemal Eraslan. Ankara, 1993.

ML - 'Alişir Nevayi. Muhakemetü'l-luğatayn. Hazırlayan: F. Sema Barutzu Özönder. Ankara, 1966.

Сак. - Mevlana Sekkaki divanı. Hazırlayan Kemal Eraslan. Ankara 1999.

Юз - Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki, Atebetu'l-hakayıq. Reşid Rahmeti Arat. Ankara, 1992 (А - асарнинг уйғур ёзувли А нусхаси; В - асарнинг уйғур ва араб ёзувли В нусхаси; С - асарнинг араб ёзувли С нусхаси).

Илмий асарлар

Грунин 1967 - Документы на половецком языке XVI в. (Судебные акты каменец-подольской армянской общины). Транскрипция, перевод, предисловие, введение, грамматический комментарий и глоссарий Т.И. Грунина. М., 1967.

Исҳоқов 1989 - Сугд ёзувининг шаклланиши ва тарраққиёти. - Улмас обидалар. Тошкент, 1989.

Исхаков 1992 - Исхаков М. Палеографическое изучение согдийских письменных памятников. Автореферат докторской диссертации. Ташкент, 1992.

Радлов 1888 - Радлов В. Ярлыки Токтамышя и Темур-Кутлуга. - Записки Восточного отделения. Т. III. СПб., 1888. С. 1-40.

Содиқов 1997 - Содиқов Қ. Уйғур ёзуви тарихи. Т., 1997.

Kurat 1940 - Kurat A.N. Topkapı Sarayı Müzesi arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan hanlarına ait Yarlık ve bitikler. İstanbul, 1940.

Sertkaya 1975 - Sertkaya O.F. Uygur harfleriyle yazılmış bazı manzum parçalar. İstanbul, 1975.

Sertkaya 1977 - Sertkaya O.F. İslamı devrenin uygur harfli eserlerine toplu bir bakış. Bochum, 1977.

Sertkaya 1995 - Sertkaya O.F. Göktürk tarihinin meseleleri. Ankara, 1995.

Orhun - Моғоллистан тарихи eserleri atlası. Ankara, 1995.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Матнлар тили	4
Матнлар ёзуви	7
Луғатнинг тузилиши ҳақида	10
А. Матн турларининг номлари	12
Ёзув, матн турларини англатувчи атамалар	12
Шеърлар	18
Достонлар, эпик асарлар	36
Намуна насихат ва мақоллар	38
Қасида ва бағишловлар	41
Насрда ёзилган диний-фалсафий асарлар	44
Афсона, ривоят, фолнома ва бошқа асарлар	49
Тўнламлар	51
Шарҳлар	57
Битишгошлар	59
Илмий асарлар, тарих китоблари ва хотиралар	61
Ҳуқуқий мантлар ва мактублар	66
Ғамга ва белгилар	69
Туркий асарларда асл ҳолида қўлланиладиган матнлар	70
Б. Матн қисмларининг номлари	72
Атамаларнинг алифбо тартибдаги кўрсаткичи	80
Ишора этилган асарлар рўйхати	96